

Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών: Νεότερη &
Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία

Διπλωματική Εργασία

**Η εκπαίδευση στην υπηρεσία της εθνικής ομοιογένειας:
Πολιτικές αφομοίωσης των Σλαβόφωνων της Μακεδονίας και
των Τσάμηδων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου**

Άννα Κιμπιζή

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Ελευθερία Μαντά

Αθήνα, Ιανουάριος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας Κιμπιζή Άννας που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Η εκπαίδευση στην υπηρεσία της εθνικής ομοιογένειας: Πολιτικές
αφομοίωσης των Σλαβόφωνων της Μακεδονίας και των Τσάμηδων
κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου

Άννα Κιμιζή

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Ελευθερία Μαντά

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νεότερης
Ελληνικής Ιστορίας του Αριστοτελείου
Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Θεοδόσιος Κυριακίδης

Επισκέπτης Λέκτορας του Διεθνούς
Πανεπιστημίου της Ελλάδος

3^{ος} αξιολογητής:

Ιωάννης Σακκάς

Καθηγητής Νεότερης & Σύγχρονης
Ιστορίας της Μεσογείου του Πανεπιστημίου
Αιγαίου

Αθήνα, Ιανουάριος 2026

Ολοκληρώνοντας την παρούσα διπλωματική εργασία θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, κυρία Ελευθερία Μαντά, για την πολύτιμη καθοδήγηση και τη συνεχή στήριξη που μου παρείχε.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ, επίσης, στην οικογένειά μου και στους φίλους μου για την κατανόηση και τη συμπαράστασή τους καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας.

Περίληψη

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, η Ελλάδα κλήθηκε να αντιμετωπίσει το ζήτημα των μειονοτήτων που βρίσκονταν εντός των νέων και οριστικών πλέον συνόρων της. Δύο από αυτές, οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας και οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου, ενέπνεαν ιδιαίτερη ανησυχία στο ελληνικό κράτος, κυρίως λόγω της συμπαγούς παρουσίας τους σε παραμεθόριες περιοχές και, μάλιστα, σε άμεση γειτνίαση με «συγγενικά» κράτη. Μπορούσαν, επομένως, να αποτελέσουν όχημα αλυτρωτικών βλέψεων και να απειλήσουν την εθνική ασφάλεια. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση του ρόλου που διαδραμάτισε ο θεσμός της εκπαίδευσης ως μηχανισμός αφομοίωσης των πληθυσμών αυτών, με στόχο την εξασφάλιση της εθνικής ομοιογένειας. Το ελληνικό σχολείο όφειλε, κατά τις κρατικές αντιλήψεις, να καταστεί κέντρο «εθνικής εργασίας», να διαδώσει την ελληνική γλώσσα εξαλείφοντας τη γλωσσική ετερότητα, να μεταλαμπαδεύσει τα εθνικά ιδεώδη και να σφυρηλατήσει την εθνική συνείδηση. Το ζητούμενο της «εξελληνίσεως» καθόρισε την εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους απέναντι στους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Μακεδονίας και στους Τσάμηδες. Για τους τελευταίους η αφομοιωτική προσπάθεια αντιμετώπιζε πρόσθετες δυσχέρειες, καθώς η ετερότητα αφορούσε και το θρήσκευμα. Επιπλέον, η εκπαιδευτική πολιτική, ενταγμένη στο πλαίσιο της γενικότερης μειονοτικής πολιτικής, επηρεαζόταν τόσο από τις εσωτερικές εξελίξεις όσο και από τις σχέσεις της Ελλάδας με τα γειτονικά κράτη. Μέχρι το 1936 υιοθετήθηκαν, σε γενικές γραμμές, «ήπιες» πρακτικές αφομοίωσης. Αντίθετα, το δικτατορικό καθεστώς του Μεταξά θα εφαρμόσει αυταρχική και βίαιη πολιτική απέναντι στις μειονότητες με κύριο στόχο την πάταξη της ετερογλωσσίας.

Λέξεις – Κλειδιά

Σλαβόφωνοι, Τσάμηδες, μειονότητες, εξελληνισμός, αφομοίωση, εθνική ομοιογένεια, μειονοτική πολιτική, εκπαιδευτική πολιτική

Education in the service of national homogeneity: Assimilation policies towards the Slavophones of Macedonia and the Chams during the Interwar period

Anna Kimpizi

Abstract

During the Interwar period, Greece was called upon to confront the issue of the minorities that found themselves within its new and now definitive borders. Two of these minorities—the Slavophones of Macedonia and the Muslim Chams of Epirus—caused particular concern to the Greek state, mainly because of their compact settlement in border regions but also due to their immediate proximity to “kindred” states. They could therefore serve as vehicles for irredentist aspirations and pose a threat to national security. The aim of the present study is to examine the role played by the institution of education as a mechanism for the assimilation of these populations, with the objective of ensuring national homogeneity. According to state perceptions, the Greek school was expected to become a centre of “national activity”, to disseminate the Greek language by eradicating linguistic diversity, to impart national ideals and to forge national consciousness. The objective of “hellenization” determined the educational policy of the Greek state towards the Slavophones of Macedonia and the Chams. For the latter, the process of assimilation faced additional difficulties, since distinctness also concerned religion. Moreover, as the educational policy was integrated into the framework of broader minority policy, it was influenced both by internal developments and by Greece’s relations with neighboring states. Until 1936, the practices of assimilation adopted were rather mild. By contrast, the dictatorial Metaxas regime implemented an authoritarian and violent policy towards minorities, with the primary aim of suppressing any other language beyond standard Greek.

Keywords

Slavophones, Chams, minorities, hellenization, assimilation, national homogeneity, minority policy, educational policy

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	v
Abstract	vi
Περιεχόμενα	vii
Συντομογραφίες & Ακρωνύμια.....	ix
Εισαγωγή	1
Κεφάλαιο 1. Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας	5
1.1 Ιστορικό πλαίσιο.....	5
1.1.1 Γλώσσα και ταυτότητα.....	6
1.1.2 Αριθμός και γεωγραφική κατανομή.....	8
1.1.3 Το ζήτημα των Σλαβόφωνων στη δίνη των βαλκανικών ανταγωνισμών	9
1.2 Εκπαιδευτική πολιτική	13
1.2.1 Η κατάσταση πριν τον Μεσοπόλεμο	13
1.2.2 Η περίοδος της «ήπιας αφομοίωσης», 1923-1936	15
<i>Στόχοι – Νομοθετικές ρυθμίσεις</i>	<i>15</i>
<i>Οι εκθέσεις των επιθεωρητών δημοτικής εκπαίδευσης – Προτάσεις</i>	<i>23</i>
<i>δασκάλων και εκπαιδευτικών φορέων</i>	<i>23</i>
<i>Η ιδιωτική πρωτοβουλία – Η Μακεδονική Εκπαιδευτική Εταιρεία.....</i>	<i>30</i>
1.2.3 Η περίοδος της τρομοκρατίας, 1936-1941	31
<i>Νομοθεσία - Μέτρα σε βάρος της σλαβόφωνης μειονότητας</i>	<i>31</i>
<i>Η εκπαιδευτική πολιτική της δικτατορίας Μεταξά</i>	<i>34</i>
Κεφάλαιο 2. Οι Τσάμηδες.....	38
2.1 Ιστορικό πλαίσιο – Ο χώρος και οι άνθρωποι.....	38
2.1.1 Οι Τσάμηδες και η ανταλλαγή των πληθυσμών–Οι ελληνοαλβανικές σχέσεις	40
2.2 Εκπαιδευτική πολιτική	44
2.2.1 Η εκπαιδευτική πολιτική κατά την περίοδο 1924-1928.....	44
2.2.2 Η εκπαιδευτική πολιτική κατά την περίοδο 1928-1936.....	47
2.2.3 Η εκπαιδευτική πολιτική της δικτατορίας Μεταξά (1936-1941).....	54
Συμπεράσματα	57
Πηγές - Βιβλιογραφία	63

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

ΓΑΚ	Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΓΔΗ	Γενική Διοίκηση Ηπείρου
ΙΑΥΕ	Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών
ΚτΕ	Κοινωνία των Εθνών
ΚΥ	Κεντρική Υπηρεσία
ΜΜ/ΑΕΒ	Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου
ΥΔΙΑ	Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας
ΥΕΔΕ	Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης

Εισαγωγή

Τα Βαλκάνια αποτέλεσαν διαχρονικά ένα πολύχρωμο μωσαϊκό εθνοτήτων, πολιτισμών και θρησκειών. Τούρκοι, Έλληνες, Βούλγαροι, Εβραίοι, Σέρβοι, Αλβανοί και Ρουμάνοι συνυπήρχαν στον βαλκανικό χώρο διατηρώντας τις ιδιαίτερες παραδόσεις, γλώσσες και θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και, ταυτόχρονα, ανταλλάσσοντας πολιτισμικά, γλωσσικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά.¹ Στις αρχές του 19^{ου} τα όρια μεταξύ των πληθυσμών αυτών δεν ήταν πάντοτε εύκολα διακριτά. Η διάλυση, ωστόσο, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ο κατακερματισμός της βαλκανικής χερσονήσου σε έθνη-κράτη θα αναδείξουν το πρόβλημα των μειονοτήτων.² Εντός των εθνικών κρατών βρέθηκαν να διαβιούν πληθυσμοί που απέκλιναν από το κυρίαρχο εθνικό πρότυπο. Η γλωσσική, θρησκευτική, πολιτισμική ετερότητα διατάρασε τη συνοχή και την επιδιωκόμενη εθνική ομοιογένεια και ως εκ τούτου ήταν ανεπιθύμητη.³ Η παρουσία, εξάλλου, των μειονοτικών πληθυσμών συντηρούσε αλυτρωτικές βλέψεις των γειτονικών εθνών-κρατών, νομιμοποιούσε επεκτατικές πολιτικές και περιέπλεκε τις –ούτως ή άλλως– ασταθείς διαβαλκανικές σχέσεις. Στο πλαίσιο του ανταγωνισμού μεταξύ των βαλκανικών κρατών, το ζήτημα των μειονοτήτων χρησιμοποιήθηκε συχνά ως όπλο πίεσης και ως εργαλείο πρόωθησης διεκδικήσεων.⁴

Η Ελλάδα θα βρεθεί αντιμέτωπη με το ζήτημα της διαχείρισης μειονοτικών πληθυσμών κυρίως μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων, η νικηφόρα έκβαση των οποίων της εξασφάλισε σημαντική εδαφική και πληθυσμιακή αύξηση. Οι Νέες Χώρες περιλάμβαναν μεγάλα ποσοστά πληθυσμών με διαφορετική εθνοτική καταγωγή, γλώσσα και θρησκεία. Το ζητούμενο της εθνικής ομοιογένειας μπορούσε να επιτευχθεί είτε μέσω παρεμβάσεων στην πληθυσμιακή σύσταση των νεοαποκτηθέντων εδαφών (απομάκρυνση των «άλλων»,

¹ Για τη σταδιακή διαμόρφωση αυτού του «μωσαϊκού», βλ. Λ. Σ. Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια Από το 1453 και μετά*, τόμ. Ι, Βάνιας, 2006, σ. 67-73.

² Για τη διαμόρφωση των βαλκανικών κρατών και των μειονοτήτων, βλ. Hugh Poulton, *The Balkans: minorities and states in conflict*, Minority Rights Group, London, 1993. Barbara Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων II 20^{ος} αιώνας*, Πολύτροπον, Αθήνα, 2006.

³ Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2011, σ. 117-122.

⁴ Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στην Βαλκανική Ιστορία. Τόμος Β'. Από τον Μεσοπόλεμο στη λήξη*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 11.

εγκατάσταση ελληνικών πληθυσμών) είτε μέσω παρεμβάσεων στα γλωσσικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των μειονοτικών πληθυσμών (εξάλειψη της ετερότητας, καλλιέργεια ή επιβολή των κυρίαρχων εθνικών χαρακτηριστικών). Οι φορείς των διαφορετικών εθνοτικών χαρακτηριστικών, με άλλα λόγια, θα έπρεπε να μετακινηθούν ή να αλλάξουν.⁵ Την πρώτη επιδίωξη θα υπηρετήσει η πρακτική της ανταλλαγής πληθυσμών, στο πλαίσιο τόσο της Συνθήκης του Νεϊγύ (27 Νοεμβρίου 1919)⁶ όσο και της ελληνοτουρκικής Σύμβασης ανταλλαγής πληθυσμών της Λωζάνης (1923).⁷ Οι μετακινήσεις αυτές θα καταστήσουν την Ελλάδα το πιο ομοιογενές κράτος των Βαλκανίων.⁸ Ωστόσο, εντός της ελληνικής επικράτειας παρέμενε ακόμη ένας σημαντικός αριθμός μειονοτικών πληθυσμών: τουρκόφωνοι μουσουλμάνοι της Θράκης, Σλαβόφωνοι (ελληνόφωνες και βουλγαρόφωνες), αλβανόφωνοι μουσουλμάνοι της Τσαμουριάς, Κουτσόβλαχοι της Ηπείρου και της Μακεδονίας (ελληνόφωνες ή ρουμανίζοντες), βουλγαρόφωνοι μουσουλμάνοι Πομάκοι, Αρμένιοι, Εβραίοι, Αθίγγανοι.⁹

Ιδιαίτερα οι μειονοτικοί πληθυσμοί με συμπαγή παρουσία σε παραμεθόριες περιοχές, δηλαδή οι Μουσουλμάνοι της Θράκης, οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας και οι αλβανόφωνοι Τσάμηδες της Ηπείρου, αποτελούσαν πηγή μόνιμης ανησυχίας για το ελληνικό κράτος, καθώς θα μπορούσαν να στηρίζουν αλυτρωτικές βλέψεις των όμορων «συγγενικών» κρατών. Η κρατική πολιτική απέναντι σε καθεμιά από αυτές τις ομάδες

⁵ Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, «Το ελληνικό κράτος σε αναζήτηση εθνικής επικράτειας. Έθνος, λαός, έδαφος: 1830-1947», στο *Εργαστήριο η Ελλάς Θεσμοί και καταστάσεις που δοκιμάστηκαν στην Ελλάδα από την Παλιγγενεσία έως τις ημέρες μας*, Πρακτικά του Συνεδρίου του Κύκλου Ιδεών, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2021, σ. 288.

⁶ Στο πλαίσιο της Συνθήκης του Νεϊγύ αποφασίστηκε η αμοιβαία εθελούσια ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας και υπογράφηκε η ειδική Σύμβαση του Νεϊγύ, που ρύθμιζε τη διαδικασία ανταλλαγής υπό την επίβλεψη Μικτής Επιτροπής. Στόχος ήταν «η συγκέντρωση εις τα αυτά εδάφη των ομοφύλων ... η κατά το δυνατόν υπαγωγή εις έκαστον κράτος αμιγών πληθυσμών ανηκόντων εις την αυτήν εθνικότητα». Λένα Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995, σ. 58. Η ανταλλαγή δεν είχε υποχρεωτικό χαρακτήρα και ένας αριθμός Σλαβόφωνων με βουλγαρική ταυτότητα, με την ενθάρρυνση και της ΕΜΕΟ, παρέμεινε στη Μακεδονία. Βλ. Αρετή Τούντα – Φεργάδη, *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες (Πρωτόκολλο Πολίτη – Καλόφ 1924-1925)*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1986, στην πρώτη έκδοση της διδακτορικής της διατριβής στο Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης – Εθνικό Αρχείο <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/3617>, σ. 39. Για μια αναλυτική παρουσίαση των επιπτώσεων που είχε η Σύμβαση Ανταλλαγής στη Μακεδονία βλ. Stelios Nestor, «Greek Macedonia and the Convention of Neuilly», *Balkan Studies*, 3 (1962), σ. 169-184.

⁷ Για τη Συνθήκη της Λωζάνης και την επιδίωξη της εθνικής ομοιογένειας μέσω του διαχωρισμού των λαών (“unmixing peoples”) βλ. Renee Hirschon «“Unmixing Peoples” in the Aegean Regio» στο *Crossing the Aegean: An Appraisal of the Consequences of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, Oxford, New York, 2003, σ. 3-12.

⁸ Evangelos Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1964, σ. 47.

⁹ George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley, 1983, σ. 227. Διβάνη, ό.π., σ. 75.

υπήρξε διαφορετική. Στην περίπτωση των Μουσουλμάνων της Θράκης, της μόνης πληθυσμιακής ομάδας που αναγνωρίστηκε νομικά ως μειονότητα, υιοθετήθηκε πολιτική σχετικής ανοχής. Αντιθέτως, απέναντι στους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Μακεδονίας εφαρμόστηκε το μοντέλο της αφομοίωσης, ενώ η αντιμετώπιση των μουσουλμάνων Τσάμηδων της Ηπείρου ξεκίνησε ως χαλαρή προσπάθεια αφομοίωσης και απέκτησε σταδιακά χαρακτηριστικά «ξενηλασίας». Σε κάθε περίπτωση, η αρχή της εθνικής ασφάλειας καθόρισε τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκαν από το ελληνικό κράτος.¹⁰

Στο πλαίσιο της αφομοιωτικής πολιτικής που εφαρμόστηκε τόσο στους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Δυτικής Μακεδονίας όσο και στους μουσουλμάνους Τσάμηδες της Ηπείρου, ο μηχανισμός που κατά κύριο λόγο ενεργοποιήθηκε ήταν εκείνος της εκπαίδευσης, θεσμός πρωταρχικής σημασίας για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης.¹¹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι ελληνικές κυβερνήσεις, παράλληλα με τις προσπάθειες εξελληνισμού και αφομοίωσης των μειονοτικών πληθυσμών, όφειλαν να μεριμνούν για την έξωθεν καλή μαρτυρία και για την –τυπική έστω– τήρηση των δεσμεύσεων που απέρρεαν από τις συνθήκες που είχαν υπογραφεί. Η πρώτη από αυτές ήταν η Σύμβαση των Αθηνών (14 Νοεμβρίου 1913), η οποία εξασφάλιζε τη θρησκευτική ελευθερία και την κοινοτική αυτονομία των Μουσουλμάνων των Νέων Χωρών. Μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ταυτόχρονα με τη Συνθήκη των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920), υπογράφηκε η Συνθήκη «περί προστασίας των εθνικών κ.λπ. μειονοτήτων». Με αυτήν η Ελλάδα δεσμεύτηκε να προστατεύσει τις μειονότητες που ζούσαν στο έδαφος της και να εξασφαλίσει σε όλους τους κατοίκους των προσαρτηθέντων από το 1913 και μετά εδαφών ισότητα δικαιωμάτων και προστασία της ζωής και της ελευθερίας, ανεξαρτήτως καταγωγής, εθνικότητας, γλώσσας, φυλής ή θρησκεύματος.¹² Αναγνώριζε, επίσης, το δικαίωμά τους «να ποιούνται ελευθέρως χρήσιν της ίδιας γλώσσας» και, αν υπήρχε μεγάλος αριθμός αλλόγλωσσων κατοίκων, να γίνεται η διδασκαλία στα δημοτικά σχολεία «εν τη γλώσση των τέκνων των

¹⁰ Αντώνης Λιάκος, *Ο Ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, Πόλις, Αθήνα, 2019, σ. 136-142.

¹¹ Λέκκας, ό.π., σ. 120.

¹² Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1992, σ. 154-155. Για το κείμενο της Συνθήκης βλ. *Συνθήκη μεταξύ των Προεχουσών Συμμάχων και Συνησπισμένων Δυνάμεων και της Ελλάδος περί προστασίας των Εθνικών κ.λπ. Μειονοτήτων, υπογραφείσα εν Σέβραις τη 28 Ιουλίου - 10 Αυγούστου*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι, 1920.

Ελλήνων τούτων υπηκόων».¹³ Η Συνθήκη επικυρώθηκε από το ελληνικό κοινοβούλιο το 1923 (με το ίδιο Νομοθετικό Διάταγμα που επικυρώθηκε και η Συνθήκη Ειρήνης της Λοζάνης) και ορίστηκε ως ημερομηνία έναρξης της εφαρμογής της η 6η Αυγούστου 1924.¹⁴ Ως εκ τούτου, από το 1923, για τα ζητήματα εκπαίδευσης των μειονοτήτων λόγο είχε πλέον και η Κοινωνία των Εθνών (ΚΤΕ).

Ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης των Σλαβόφωνων και των Τσάμηδων, οι μέθοδοι και τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής με στόχο τον εξελληνισμό των δύο αυτών μειονοτικών πληθυσμών και την ενίσχυση της εθνικής ομοιογένειας, τα προβλήματα που ανέκυψαν και ο βαθμός επίτευξης των στόχων που τέθηκαν αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Επιπλέον, επιχειρείται η σύγκριση των αφομοιωτικών πρακτικών που εφαρμόστηκαν σε καθέναν από τους δυο μειονοτικούς πληθυσμούς καθώς και η ερμηνεία των ομοιοτήτων και των διαφορών που εντοπίζονται. Τέλος, διερευνώνται οι συνέπειες της αφομοιωτικής εκπαιδευτικής πολιτικής, όχι μόνο για τους πληθυσμούς στους οποίους εφαρμόστηκε αλλά και για το ίδιο το κράτος, που τη διαμόρφωσε και την ακολούθησε.

Η εργασία επικεντρώνεται στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Η χώρα είχε μόλις εξέλθει από μια δεκαετία πολεμικών περιπετειών (1912-1922), που οριστικοποίησαν τα εδαφικά της όρια και διαμόρφωσαν έναν πληθυσμό ετερόκλητο εθνοτικά και πολιτισμικά. Η αμετάκλητη ματαίωση των αλυτρωτικών οραμάτων, η άφιξη του τεράστιου κύματος των προσφύγων και η ανάγκη αποκατάστασής τους, η οικονομική κρίση και η διασάλευση της πολιτικής και κοινωνικής ομαλότητας καθιστούσαν αναγκαίο τον επαναπροσδιορισμό των «εθνικών οραμάτων» και της «εθνικής ταυτότητας». Οι προσπάθειες από εδώ και πέρα θα επικεντρώνονταν στην επίτευξη της εθνικής ομοιογένειας εντός των νέων και οριστικών πλέον κρατικών συνόρων.¹⁵

¹³ Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Σλαβόφωνοι μετανάστες και πρόσφυγες από τη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη (1912-1930)*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 147.

¹⁴ Διβάνη, ό.π., σ. 63.

¹⁵ Δημήτρης Κουσουρής, «Εισαγωγή: Νέες προσεγγίσεις στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου (1922-1940)», στο Αβδελά Έφη κ.ά. (επιμ.) *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2017, σ. 11-12.

Κεφάλαιο 1. Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας

1.1 Ιστορικό πλαίσιο

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των κρατών της Βαλκανικής, η εθνικιστική προσέγγιση του ζητήματος των Σλαβόφωνων, η έλλειψη αντικειμενικών κριτηρίων και η ρευστή εθνική συνείδηση πολλών πληθυσμών της περιοχής καθιστούν την ανασύνθεση της εικόνας της Μακεδονίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα δύσκολο εγχείρημα.¹⁶ Πριν από το 1870, κυρίαρχη ταυτότητα των ατόμων ήταν η θρησκεία και όχι η γλώσσα. Ο διαχωρισμός των πληθυσμών με κριτήριο την πίστη τους αποτελούσε βασικό χαρακτηριστικό της διοικητικής λειτουργίας του Οθωμανικού κράτους αλλά και δομικό στοιχείο της βαλκανικής κοινωνίας. Έτσι, οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί της Μακεδονίας είχαν διαμορφώσει περισσότερο τη συνείδηση του χριστιανού ορθόδοξου ραγιά παρά μια συνείδηση εθνικά προσδιορισμένη.¹⁷ Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι ενδιαφερόμενοι για την περιοχή (Έλληνες, Βούλγαροι και αργότερα Σέρβοι και Ρουμάνοι) προσπάθησαν με διάφορα μέσα να προσεταιριστούν τους αναποφάσιστους αυτούς πληθυσμούς και να «διαμορφώσουν» την εθνική τους συνείδηση. Η ιδιότητα του Πατριαρχικού ή του Εξαρχικού απέκτησε ιδιαίτερη σημασία ως στοιχείο προσδιοριστικό της εθνικής ταυτότητας, χωρίς να σημαίνει ότι η ένταξη στη μια ή στην άλλη πλευρά δεν μπορούσε εύκολα να μεταβληθεί.¹⁸ Η επιλογή της εθνικής ταυτότητας αλλά και η εθνική «κινητικότητα» επηρεάζονταν από τις ανάγκες και τις προτεραιότητες όσων λάμβαναν τις αποφάσεις (σε επίπεδο οικογένειας, ενορίας ή κοινότητας) και συχνά συνδέονταν με την ίδια την επιβίωση των πληθυσμών.¹⁹

Οι δύσκολες συνθήκες ζωής των κατά βάση αγροτικών σλαβόφωνων πληθυσμών και η ανάγκη συμμετοχής όλων των μελών της οικογένειας στις αγροτικές εργασίες δεν είχαν επιτρέψει την ανάπτυξη σχολικού δικτύου κατά το μεγαλύτερο μέρος του 19^{ου} αιώνα ούτε

¹⁶ Βασίλης Γούναρης, «Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας. Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870 - 1940», *Μακεδονικά*, 29, Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 210-211.

¹⁷ Γιώργος Αγγελόπουλος, «Από τον Έλληνα ως πρόσωπο στο πρόσωπο ως Έλληνα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9 (1997), σ. 48. Μαρκ Μαζάουερ, *Τα Βαλκάνια*, Πατάκης, Αθήνα, 2002, σ. 101-102. Dimitris Livaniotis, "The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism and Collective Identities in Greece (1453-1913)", *The Historical Review/La Revue Historique*, 3 (2006), σ. 66.

¹⁸ Μανρογορδάτος, ό.π., σ. 246.

¹⁹ Για τη διαδικασία συγκρότησης των εθνικών ταυτοτήτων στη Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της βλ. Αγγελόπουλος, ό.π., σ. 50-61.

φυσικά τη διείσδυση της εθνικά προσανατολισμένης παιδείας.²⁰ Ούτε, βέβαια, η ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος το 1913 συνοδεύτηκε αυτόματα από την αποδοχή της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας. Αντίθετα, η διαδικασία της ενσωμάτωσης προχωρούσε με εξαιρετική βραδύτητα και αντιμετώπιζε πλήθος δυσχερειών. Η οικονομική δυσπραγία και η αδυναμία του κράτους να συνδράμει τους πληθυσμούς της περιοχής με δημόσια έργα και υποδομές ή να επιλύσει το οξύ αγροτικό ζήτημα, η ανεπάρκεια των δημοσίων υπαλλήλων, πολλοί εκ των οποίων έσπευσαν να εκμεταλλευτούν την «εξουσία» τους σε τοπικό επίπεδο για την εξυπηρέτηση προσωπικών συμφερόντων, τα προβλήματα από τη συμμαχική στρατιωτική παρουσία και οι συγκρούσεις κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και, τέλος, η θλιβερή εικόνα της εκπαίδευσης ερμηνεύουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τα πενιχρά μέχρι την έναρξη του Μεσοπολέμου αποτελέσματα ως προς την αφομοίωση των Σλαβόφωνων και τη διαμόρφωση ελληνικής εθνικής συνείδησης.²¹

1.1.1 Γλώσσα και ταυτότητα

Το μεγαλύτερο τμήμα του χριστιανικού πληθυσμού της Μακεδονίας δεν μιλούσε την ελληνική γλώσσα. Η ελληνόφωνη ζώνη εκτεινόταν νότια της Καστοριάς, της Έδεσσας, των Γιαννιτσών, του Κιλκίς, των Σερρών και της Δράμας. Βορειότερα της ζώνης αυτής κυριαρχούσαν σλαβικά ιδιώματα με μικρότερη ή μεγαλύτερη ομοιότητα με τη βουλγαρική. Τόσο η ελληνόφωνη όσο και η σλαβόφωνη ζώνη διακόπτονταν από νησίδες ετερογλωσσίας.²²

Η επιχειρηματολογία των Σλάβων για τη διεκδίκηση των πληθυσμών αυτών στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στην ομιλούμενη γλώσσα.²³ Πρόκειται για μια γλώσσα σλαβική, θυγατρική της μεσαιωνικής σλαβονικής («παλαιοσλαβικής»). Αποτελείται από μια σειρά διαλέκτων που παραλλάσσουν κατά περιοχή και εμφανίζει ομοιότητες κυρίως με τη βουλγαρική και λιγότερο με τη σερβική. Έχει δεχθεί έντονες επιδράσεις από τις γειτονικές γλώσσες και αλλοιώσεις ως αποτέλεσμα της εκπαιδευτικής εξόρμησης των

²⁰ Γούναρης, ό.π., σ. 212-213.

²¹ ό.π., σ. 221-223.

²² ό.π., σ. 211-212.

²³ Ιωάννης Μαζαράκης, «Η Μακεδονία τις παραμονές του αγώνα», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄: Νεώτερος Ελληνισμός από 1881 ως 1913, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σ. 221.

αντιμαχόμενων εθνικών κέντρων, ενώ περιέχει μεγάλο αριθμό λέξεων τουρκικών, αλβανικών, βλάχικων και ελληνικών (ιδίως στις νοτιότερες περιοχές).²⁴

Για την καταγωγή της γλώσσας αυτής, κατά καιρούς αναπτύχθηκαν διάφορες θεωρίες, όχι πάντοτε βασισμένες σε στοιχεία αντικειμενικά. Τη σύγχυση για την προέλευση της επίμαχης γλώσσας επιτείνουν οι διαφορετικοί όροι που έχουν χρησιμοποιηθεί για την ονομασία της. Ενώ αρχικά αναφερόταν ως «βουλγαρική γλώσσα», σταδιακά και κάτω από την πίεση των βουλγαρικών διεκδικήσεων, επικράτησαν οι ονομασίες «μακεδονική γλώσσα» (απογραφή του 1920) ή «μακεδονίτικα». Στην απογραφή του 1928 υιοθετήθηκε ο όρος «μακεδονοσλαβική» (ενώ η απογραφή του 1951 θα καταγράψει τη γλώσσα ως «σλαβική»).²⁵ Η Βουλγαρία, πάλι, υποστήριξε ότι ήταν απλώς μια διάλεκτος της βουλγαρικής γλώσσας. Εξάλλου, και εκείνοι που την ομιλούσαν δεν ήταν παρά Βούλγαροι, σύμφωνα με τη βουλγαρική πλευρά. Οι Σέρβοι, από την πλευρά τους, θεωρούσαν ότι η γλώσσα των σλαβόφωνων πληθυσμών της Μακεδονίας ήταν μια διάλεκτος ρευστή και ποικίλη, συγγενής των σερβοκροατικών.²⁶

Η σύγχυση αποτυπώνεται και στις διαφορετικές ονομασίες που χρησιμοποιήθηκαν για τους σλαβόφωνους πληθυσμούς και οι οποίες είχαν, ασφαλώς, πολιτικό περιεχόμενο: α) Βούλγαροι, Βουλγαρόφωνοι ή Σέρβοι, ανάλογα με το πώς διαμορφώνονταν σε κάθε περίοδο οι σχέσεις του ελληνικού κράτους με τη Σόφια ή το Βελιγράδι, β) Βουλγαρίζοντες, για να δηλωθεί η ταύτισή τους με τη Βουλγαρία και Σλαβόφωνοι, για να δηλωθεί η συγγενειά τους με τους Έλληνες, γ) Εξαρχικοί ή Πατριαρχικοί, όροι που παρέπεμπαν στη διένεξη μεταξύ του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της βουλγαρικής Εξαρχίας. Χρησιμοποιούνταν ακόμη και άλλοι όροι, όπως Μακεδονοσλάβοι, Σλαβομακεδόνες,²⁷ Μακεδόνες.²⁸

Ως ύποπτοι φιλοβουλγαρικών τάσεων, οι Σλαβόφωνοι ήταν αναγκασμένοι να αντιμετωπίσουν τη μόνιμη καχυποψία των ελληνικών αρχών. Η σύγχυση για την καταγωγή τους και την εθνική τους ταυτότητα, αλλά και η στάση που οι ίδιοι –εύλογα– διαμόρφωσαν περιγράφεται χαρακτηριστικά από τον επιθεωρητή δημοτικών σχολείων

²⁴ Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2008, σ. 33-34.

²⁵ *ό.π.*, σ. 40-43.

²⁶ *ό.π.*, σ. 33-34.

²⁷ Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 172.

²⁸ Λιάκος, *ό.π.*, σ. 138.

Φλώρινας, τον Οκτώβριο του 1917: «Ο Μακεδών χωρικός του τμήματος τούτου αποκαλείται και αποδεικνύεται Βούλγαρος υπό των Βουλγάρων, Σέρβος υπό των Σέρβων, Σλαύος υπό των Ρώσων, μη Έλλην ήτοι Βούλγαρος υπό των Γάλλων, το αυτό υπό των Ιταλών, ήτοι ξένος δια την ελληνικήν ιδέαν, αλλά και υφ' ημών αυτών δυστυχώς επίσης θεωρείται ως ον κατώτερον ημών, ξένον προς ημάς και τρόπον τινά φόρου υποτελής απλώς, άνευ ουδεμιάς ιδιαίτερας ουδέ της ελαχίστης μερίμνης ημών υπέρ αυτού. Ποτέ ο ξενόφωνος χωρικός δεν ησθάνθη ότι αφομοιώθη προς ημάς, ότι είνε, ή ίσως θα είνε εν τω μέλλοντι Έλλην, ότι δυνατόν να γίνη αδελφός ημών».²⁹

1.1.2 Αριθμός και γεωγραφική κατανομή

Θολό είναι και το τοπίο των αριθμητικών δεδομένων που αφορούν τους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Μακεδονίας, καθώς δεν υπάρχουν επαρκή και αξιόπιστα στοιχεία, για να προσδιοριστεί με ακρίβεια ο αριθμός τους. Οι μέθοδοι και οι σκοπιμότητες των σχετικών μετρήσεων που διενεργήθηκαν, είτε από τις οθωμανικές αρχές είτε αργότερα από τα βαλκανικά κράτη που είχαν βλέψεις στην περιοχή, οδηγούν σε στατιστικά συμπεράσματα που αποκλίνουν σημαντικά μεταξύ τους.³⁰ Στην απογραφή του 1928 καταγράφονται 80.789 Σλαβόφωνοι στην περιοχή της Μακεδονίας.³¹ Στην πραγματικότητα ο αριθμός θα πρέπει να ήταν διπλάσιος, πλησιέστερος στα στοιχεία που προέρχονται από τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, η οποία στις αρχές του 1925 υπολογίζει τους Σλαβόφωνους σε 162.506.³²

Ύστερα από τις θυελλώδεις μετακινήσεις πληθυσμών της περιόδου 1912-1925, η πλειοψηφία των Σλαβόφωνων εντοπίζεται στη Δυτική Μακεδονία, στις περιοχές Φλώρινας και Καστοριάς καθώς και στις περιοχές Νότιας, Πέλλας και Γιαννιτσών (το

²⁹ ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο ΥΕΔΕ Δ' (αταξινόμητο), θ.182, κ. 5, Επιθεωρητής δημοτικών σχολείων Φλώρινας προς ΥΕΔΕ, «Υπόμνημα περί της καταστάσεως εν τη εκπαιδευτική περιφέρεια Φλωρίνης από εθνικής απόψεως», αρ. πρ. 527/641, Αθήνα 14-10-1917, στο Ευθυμία Παυλίδου, *Εκπαίδευση και εθνογλωσσική ενσωμάτωση των ξενόφωνων πληθυσμών στην Ελλάδα την περίοδο 1912-1940*, Διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 218.

³⁰ Κωστόπουλος, ό.π., σ. 23.

³¹ Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 133. Για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκε το ζήτημα των εθνογλωσσικών μειονοτήτων στις επίσημες απογραφές, βλ. Tasos Kostopoulos, "Counting the 'Other' Official Census and Classified Statistics in Greece (1830-2001)", *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*, 5 (2003), σ. 55-78.

³² Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 142.

62% των Σλαβόφωνων ζούσε στους τρεις νομούς Φλώρινας, Καστοριάς και Πέλλας)³³. Αντίθετα, στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία σημειώνεται σημαντική αριθμητική μείωση ή και εξάλειψη του σλαβόφωνου στοιχείου, ως αποτέλεσμα τόσο των ελληνοβουλγαρικών εχθροπραξιών το καλοκαίρι του 1913 και της αναχώρησης 45.000 περίπου Σλαβόφωνων, που καταφεύγουν ως πρόσφυγες στη Βουλγαρία, όσο και των μετακινήσεων που έγιναν αργότερα στο πλαίσιο της Συνθήκης του Νεϊγί (1919). Όσοι παρέμειναν στην Ελλάδα ήταν είτε πρώην Πατριαρχικοί που θεωρούσαν το ελληνικό κράτος ως συνέχεια του κέντρου στο οποίο υπάγονταν (οι λεγόμενοι Γραικομάνοι), είτε γεωργοί και κτηνοτρόφοι δεμένοι με τη γη τους, είτε, τέλος, λίγοι, εχθρικοί προς την ελληνική διοίκηση, που εξακολουθούσαν να προσβλέπουν στη Βουλγαρία.³⁴

1.1.3 Το ζήτημα των Σλαβόφωνων στη δίνη των βαλκανικών ανταγωνισμών

Η μειονοτική πολιτική του ελληνικού κράτους επηρεάστηκε σε σημαντικό βαθμό από τις σχέσεις του με τα γειτονικά κράτη. Το ζήτημα των Σλαβόφωνων θα βρεθεί στο επίκεντρο του Μακεδονικού Ζητήματος και θα επηρεάσει άμεσα τις σχέσεις της Ελλάδας με τους βόρειους γείτονές της, τη Βουλγαρία και τη Σερβία. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος απέφεραν εδαφικά κέρδη που ικανοποίησαν την Ελλάδα και τη Σερβία, όχι όμως τη Βουλγαρία, η οποία θα ακολουθήσει σταθερά αναθεωρητική πολιτική.³⁵ Για τη Βουλγαρία, όλοι οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας θεωρούνταν Βούλγαροι, ανεξάρτητα από την ιδιότητα του πρώην Πατριαρχικού ή Εξαρχικού, και η παρουσία τους χρησιμοποιήθηκε σε κάθε ευκαιρία για την πρόκληση αναταραχής στην περιοχή και την ανατροπή του εδαφικού καθεστώτος.³⁶ Αποσταθεροποιητική ήταν και η δράση της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης (ΕΜΕΟ), η οποία ενθάρρυνε τους πρώην Εξαρχικούς να παραμείνουν στην ελληνική Μακεδονία και να μη μεταναστεύσουν στη Βουλγαρία.³⁷

Στο θέμα των Σλαβόφωνων η Σερβία δεν υπήρξε το ίδιο διεκδικητική με τη Βουλγαρία. Χρησιμοποίησε ευκαιριακά και μόνο την παρουσία τους ως μέσο πίεσης για την

³³ Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 143.

³⁴ ό.π., σ. 169-170.

³⁵ Kofos, ό.π., σ. 45.

³⁶ Jelavich, ό.π., σ. 484-485. Σφέτας, ό.π., σ. 12.

³⁷ Mavrogordatos, ό.π., σ. 246. Γούναρης, ό.π., σ. 225-226.

ικανοποίηση άλλων επιδιώξεων.³⁸ Οι σχέσεις Ελλάδας και Σερβίας, όμως, επρόκειτο να δοκιμαστούν με αφορμή την υπογραφή του Πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφώφ (29 Σεπτεμβρίου 1924), με το οποίο η Ελλάδα ουσιαστικά αναγνώρισε τους Σλαβόφωνους της επικράτειάς της ως Βούλγαρους και δεσμεύτηκε να τους παραχωρήσει μειονοτικά δικαιώματα.³⁹ Η υπογραφή του Πρωτοκόλλου προκάλεσε εύλογα τις θριαμβολογίες της βουλγαρικής πλευράς και την οργή της γιουγκοσλαβικής, η οποία για πρώτη φορά έκανε λόγο για «σερβικούς» πληθυσμούς στην ελληνική Μακεδονία.⁴⁰ Ένταση προκλήθηκε και στο εσωτερικό της χώρας, με αποτέλεσμα τη μη κύρωση του Πρωτοκόλλου από το ελληνικό κοινοβούλιο.⁴¹ Έκτοτε, το θέμα των σερβικών μειονοτήτων στην Ελλάδα θα ερχόταν στην επιφάνεια ή θα αποσιωπούσαν ανάλογα με το κλίμα που επικρατούσε στις ελληνοσερβικές σχέσεις.

Παράγοντας που επέδρασε καταλυτικά ήταν και η εγκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία, η οποία, εκτός από την αποκατάστασή τους, στόχευε στην ενίσχυση της ελληνικής παρουσίας στις παραμεθόριες περιοχές. Οι συγκρούσεις ανάμεσα στους πρόσφυγες και τους Σλαβόφωνους με κύριο αίτιο τις κτηματικές έριδες υπήρξαν σφοδρές.⁴² Αρκετοί σλαβόφωνοι γηγενείς αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στη Βουλγαρία.⁴³ Συγκρούσεις σημειώθηκαν και στη Δυτική Μακεδονία, παρόλο που η εγκατάσταση των προσφύγων υπήρξε περιορισμένη: από τους 640.000 πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία μόνο 12.280 εγκαταστάθηκαν στη Φλώρινα και 7.202 στην Καστοριά.⁴⁴

Τον Νοέμβριο του 1924, το ΚΚΕ αποφάσισε να αποδεχθεί τη διακήρυξη της Κομιντέρν για «ενιαία και ανεξάρτητη Μακεδονία». Παρά το γεγονός ότι η πλειοψηφία των Σλαβόφωνων στήριζε συστηματικά το Λαϊκό Κόμμα, η απόφαση αυτή του ΚΚΕ είχε ως

³⁸ Λένα Διβάνη, «Οι επιπτώσεις του συστήματος μειονοτικής προστασίας της ΚτΕ στην Ελλάδα», στο Κων/νος Τσιτσελίκης – Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Το Μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα. Μία συμβολή των κοινωνικών επιστημών*, ΚΕΜΟ-Κριτική, Αθήνα, 1997, σ.178.

³⁹ Για τον αντίκτυπο της υπογραφής του Πρωτοκόλλου στις σχέσεις της Ελλάδας με τη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία, βλ. Τούντα – Φεργάδη, *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες*, ό.π., σ. 79-101 και 144-169.

⁴⁰ Θάνος Βερέμης, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2006, σ. 497.

⁴¹ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, τ. Α', Κάκτος, Αθήνα, 1997, σ. 281-282.

⁴² Για τη δύσκολη συνύπαρξη γηγενών και προσφύγων, βλ. Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Ληλασία φρονημάτων, η κατοχή και ο εμφύλιος πόλεμος στη Δυτική Μακεδονία 1941-1949*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2015, σ. 20-28.

⁴³ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι εθνικές μειονότητες», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β'2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ. 15.

⁴⁴ Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 160-164.

αποτέλεσμα την ταύτιση των Σλαβόφωνων με τους κομμουνιστές στη συνείδηση της κοινής γνώμης και την όξυνση των τοπικών αντιπαράθεσεων.⁴⁵

Τον Μάρτιο του 1925, με αφορμή την ακύρωση του Πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφώφ, η ΚτΕ υπέβαλε σειρά ερωτημάτων στην Ελλάδα για τον τρόπο με τον οποίο ανταποκρινόταν στις συμβατικές υποχρεώσεις της απέναντι στις μειονότητες.⁴⁶ Στην απάντηση που δόθηκε στην ΚτΕ, η ελληνική κυβέρνηση δεσμεύτηκε ότι τα συναρμόδια υπουργεία θα λάμβαναν άμεση πρόνοια για την οργάνωση μειονοτικών σχολείων για το έτος 1925-1926, εφόσον υπέβαλλαν τέτοιο αίτημα οι ίδιοι οι Σλαβόφωνοι και εφόσον ολοκληρωνόταν η ελληνοβουλγαρική ανταλλαγή των πληθυσμών. Επίσης, θα διοριζόταν το κατάλληλο προσωπικό και θα τυπώνονταν με έξοδα της ελληνικής κυβέρνησης σχολικά βιβλία στη γλώσσα της μειονότητας. Στις απαντήσεις που δόθηκαν γινόταν φανερό η στροφή της ελληνικής πολιτικής στο ζήτημα των Σλαβόφωνων: επρόκειτο για σλαβόφωνη γλωσσική μειονότητα με ελληνική εθνική συνείδηση και σε καμία περίπτωση για εθνική μειονότητα.⁴⁷ Έτσι, το ζήτημα προβαλλόταν ως εσωτερικό θέμα σε μια προσπάθεια απεμπλοκής του από τις διπλωματικές σχέσεις της Ελλάδας με τη Βουλγαρία και τη Σερβία.⁴⁸

Σύντομης διάρκειας ήταν η αλλαγή στάσης της ελληνικής πλευράς, κατά τη δικτατορία του Θ. Πάγκαλου, ο οποίος επιθυμούσε να εξασφαλίσει την ουδετερότητα της Γιουγκοσλαβίας στην πολεμική εκστρατεία που σχεδίαζε κατά της Τουρκίας.⁴⁹ Η Σερβία πέτυχε, μεταξύ άλλων, την αναγνώριση σερβικής μειονότητας στην ελληνική Μακεδονία, ενώ η κυβέρνηση Πάγκαλου δεσμεύτηκε να εκπληρώσει τις μειονοτικές υποχρεώσεις που αέρρεαν από τη Συνθήκη των Σεβρών.⁵⁰ Η ανατροπή της δικτατορίας του Πάγκαλου

⁴⁵ Γούναρης, ό.π., σ. 227-228.

⁴⁶ Υπό την αιγίδα της ΚτΕ λειτούργησε το σύστημα προστασίας των μειονοτήτων, το οποίο υποχρέωνε τα κράτη που προσχωρούσαν σε αυτό να εξασφαλίσουν ισότητα δικαιωμάτων για όλους τους κατοίκους τους, προστασία της ζωής, της ελευθερίας και της θρησκευτικής λατρείας, ελεύθερη χρήση της γλώσσας τους, ελεύθερη ίδρυση θρησκευτικών ιδρυμάτων και σχολείων στη γλώσσα της μειονότητας. Σε περίπτωση καταγγελίας, το κράτος που φιλοξενούσε την καταγγέλλουσα μειονότητα θα λογοδοτούσε στην ΚτΕ και όχι στο αντίστοιχο «συγγενικό» κράτος. Η διεθνοποίηση των ζητημάτων είχε στόχο την ουδετεροποίηση και την ειρηνική επίλυσή τους. Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, ό.π., σ. 32-33.

⁴⁷ Kofos, ό.π., σ. 49.

⁴⁸ Διβάνη, *Ελλάδα και Μειονότητες...*, ό.π., σ. 323.

⁴⁹ ό.π., σ.151-152. Για την εξωτερική πολιτική του Πάγκαλου βλ. Harry J. Psomiades, "The Diplomacy of Theodoros Pangalos 1925-1926", *Balkan Studies* 13/1 (1972), σ. 1-16. Γιώργος Σπέντζος, «Η αναθεωρητική πολιτική του Πάγκαλου και τα σχέδια πολέμου με την Τουρκία (1925-1926)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 19 (2019-2020), σ. 193-214.

⁵⁰ Μιχαηλίδης, ό.π., σ.125.

ματαίωσε την κύρωση των συμφωνιών που είχε συνάψει η κυβέρνησή του από το ελληνικό κοινοβούλιο.⁵¹

Η διαχείριση του ζητήματος των Σλαβόφωνων, τουλάχιστον σε επίπεδο κεντρικής εξουσίας, διαφοροποιήθηκε κατά την τελευταία πρωθυπουργία του Βενιζέλου (1928-1932). Η κυβέρνηση Βενιζέλου κατέστησε σαφές στη βουλγαρική πλευρά ότι δεν αναγνώριζε την ύπαρξη βουλγαρικής μειονότητας στην Ελλάδα και απέναντι στα βουλγαρικά αιτήματα για παραχώρηση εκπαιδευτικής και εκκλησιαστικής αυτονομίας στους σλαβόφωνους πληθυσμούς ενέμεινε σταθερά στη θέση ότι τέτοια αιτήματα δεν είχαν υποβληθεί ποτέ από τους ίδιους τους Σλαβόφωνους και ότι, μετά την ανταλλαγή πληθυσμών, όσοι Σλαβόφωνοι είχαν παραμείνει στην Ελλάδα ήταν ελληνικής ή τουλάχιστον «ρευστής εθνικής συνειδήσεως».⁵²

Η κατάσταση για τους σλαβόφωνους πληθυσμούς έγινε δυσχερέστερη μετά το 1935. Ο Μεταξάς ανησυχούσε για τον βουλγαρικό αναθεωρητισμό και η αντιμετώπιση της βουλγαρικής απειλής διαμόρφωσε την πολιτική ασφάλειας και άμυνας της χώρας.⁵³ Κατά την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά, η σκληρότητα των μέτρων που λήφθηκαν σε βάρος των Σλαβόφωνων προκάλεσε ακόμη και τις αντιδράσεις του Υπουργείου Εξωτερικών, που εξέφρασε την ανησυχία του για τη διεθνή εικόνα της χώρας.⁵⁴

⁵¹ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, τ. Β', Κάκτος, Αθήνα 1997, σ. 341.

⁵² Διβάνη, «Οι επιπτώσεις του συστήματος...», ό.π., σ. 180. Για τη βάλκανική πολιτική του Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932, βλ. Ioannis D. Stefanidis, «Reconstructing Greece as a European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-32», *Eleftherios Venizelos: The trials of Statesmanship*, (επιμ. Paschalis M. Kitromilides), Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006, σελ. 223-233.

⁵³ Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, «Ο Μεταξάς και οι εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας (1936-1941)» στο *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Θάνος Βερέμης (επιμ.), Ευρασία, Αθήνα, 2009, σ. 192.

⁵⁴ Διβάνη, *Ελλάδα και Μειονότητες...*, ό.π., 347.

1.2. Εκπαιδευτική πολιτική

1.2.1 Η κατάσταση πριν τον Μεσοπόλεμο

Για τις ελληνικές αρχές, οι περιοχές με συμπαγείς σλαβόφωνους πληθυσμούς ήταν το πιο «ευπαθές και επικίνδυνο τμήμα της Μακεδονίας και του Ελληνικού Κράτους». ⁵⁵ Η παρουσία τους «καθ' όλον το μήκος της παραμεθορίου ζώνης και τās πλησίον αυτής περιφέρειας» δημιουργούσε έντονη ανησυχία στο ελληνικό κράτος και διατάρασσε την εικόνα της πολυπόθητης εθνικής ομοιογένειας. ⁵⁶ Η «εξελληνισίς» τους, επομένως, αποτελούσε επιτακτική ανάγκη, σύμφωνα με τις κρατικές αντιλήψεις. Η εξασφάλιση της εθνικής, γλωσσικής και πολιτισμικής ομοιογένειας περνούσε μέσα από τον εκπαιδευτικό μηχανισμό και το ελληνικό σχολείο, το οποίο όφειλε να καταστεί κέντρο «εθνικής εργασίας», φορέας διαμόρφωσης ελληνικής συνείδησης και πάταξης της ξενοφωνίας. ⁵⁷

Παρά τον κυρίαρχο ρόλο που είχε κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας η θρησκεία ως κριτήριο προσδιοριστικό της ταυτότητας, στην περίπτωση των Σλαβόφωνων ήταν η γλωσσική ετερότητα που έθετε υπό αμφισβήτηση την αφοσίωσή τους στα εθνικά ιδεώδη και, κατά συνέπεια, έπρεπε να εξαλειφθεί στο πλαίσιο της εθνικής ομογενοποίησης. ⁵⁸ Έτσι, στο επίκεντρο της εκπαιδευτικής προσπάθειας τέθηκε η γλωσσική αφομοίωση μέσω της εκμάθησης και χρήσης της ελληνικής γλώσσας, όχι ως δεύτερης γλώσσας αλλά ως κύριας, που σταδιακά θα αντικαθιστούσε και θα εξάλειφε τη μητρική. Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης είχε περιγράψει χαρακτηριστικά τον επιδιωκόμενο στόχο: «Τι θα πη γλωσσική αφομοίωση ενός λαού; Θα πη μαθαίνω και διαδίνω στους ξενόφωνους αυτούς ανθρώπους τη γλώσσα μου, τους κάνω να μεταχειρίζονται τη γλώσσα που μιλώ εγώ - όχι όμως σαν κάτι ξένο, καθώς λ.χ. άμα μαθαίνομε εμείς γαλλικά ή γερμανικά, μα έτσι που να γίνη σιγά σιγά δική τους, σα μητρική, και να τη μεταχειρίζονται σε κάθε της ζωής τους περίσταση, σε χαρά και λύπη, για σκέψεις κι αισθήματα, στο σπίτι, στη δουλειά και στην κοινωνική ζωή». ⁵⁹ Απώτερος στόχος ήταν

⁵⁵ Βασίλης Ν. Κολλάρος, *Η μειονοτική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών, Αθήνα, 2015, σ. 338.

⁵⁶ Τάσος Κωστόπουλος, «Ετερογλωσσία και αφομοιωτικοί σχεδιασμοί: η περίπτωση της ελληνικής Μακεδονίας μετά την απελευθέρωση (1912-1923)», *Τα Ιστορικά*, 19/36 (2002), σ. 81.

⁵⁷ Λέκκας, ό.π., σ. 120.

⁵⁸ Philip Carabott, "Aspects of the hellenization of Greek Macedonia, ca 1912-ca 1959", *Kampos: Cambridge papers in Modern Greek*, no. 13 (2005), σ. 37.

⁵⁹ Μανόλης Τριανταφυλλίδης, *Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας*, Αθήνα, 1916, σ. 3.

φυσικά η μεταλαμπάδευση των αξιών του ελληνικού πολιτισμού και η διαμόρφωση ελληνικής εθνικής συνείδησης.⁶⁰

Ωστόσο, η αφομοίωση των Σλαβόφωνων μέσω της εκπαίδευσης συναντούσε πολλές δυσκολίες. Η πλειονότητά τους αγνοούσε την ελληνική γλώσσα. Η προσπάθεια που είχε καταβληθεί μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους είχε προσκρούσει σε ένα πλήθος ανυπέρβλητων δυσκολιών. Το ελληνικό κράτος είχε εμπιστευθεί το έργο του εξελληνισμού των Σλαβόφωνων «από του 1912 εις το Σχολείον χωρίς να λάβη και τα προς επιτυχίαν του μεγάλου τούτου σκοπού επιβαλλόμενα μέτρα και χωρίς να παράσχη εις αυτό τα υλικά και πνευματικά κεφάλαια, τα οποία απητούντο προς τούτο».⁶¹ Ο ανεπαρκής αριθμός εκπαιδευτικών καταρτισμένων και ικανών για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας σε παιδιά που την αγνοούσαν εντελώς, οι περιορισμένοι πόροι, η έλλειψη σχολείων και υλικοτεχνικής υποδομής, τα ακατάλληλα σχολικά βιβλία, με περιεχόμενο, μάλιστα, που στόχευε στην εθνικιστική προπαγάνδα και στην υποδαύλιση του μίσους προς τους «αιμοσταγείς» Βούλγαρους, καθώς και η αδυναμία συντονισμού των αρμόδιων υπηρεσιών αποτελούσαν ανασταλτικούς παράγοντες. Εξάλλου, η παρατεταμένη ανασφάλεια και το κλίμα ρευστότητας λόγω της ταραγμένης εσωτερικής πολιτικής κατάστασης στα χρόνια του Εθνικού Διχασμού και της εμπλοκής της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, καθιστούσαν ακόμη δυσκολότερο το έργο της ενσωμάτωσης των Σλαβόφωνων.⁶²

Επιπλέον, ανασταλτικά ως προς τον εξελληνισμό των Σλαβόφωνων λειτουργούσε με την εσωστρεφή της αυτάρκεια και η ζάντρουγκα, η πατριαρχική αγροτική οικογένεια, που αποτελούσε τη βασική μορφή κοινωνικής τους οργάνωσης.⁶³ Χαρακτηριστική για το ρόλο της ζάντρουγκας ή πατριάς, όπως την ονομάζει, είναι η τοποθέτηση του Κωνσταντίνου Καραβίδα: «το σημερινόν ελληνικόν σχολείον ούτε αληθινήν μορφωτικήν ούτε αφομοιωτικήν δύναμιν έχει διά τους γεωργοκτηνοτροφικούς τουλάχιστον πληθυσμούς...

⁶⁰ Carabott, ό.π., σ. 37.

⁶¹ Μουσείο Μπενάκη / Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου [στο εξής ΜΜ/ΑΕΒ], φ. 373/133, Έκθεση του Π. Δημητριάδη προς τον Πρόεδρο του Συλλόγου προς Διάδοση των Ελληνικών Γραμμάτων, 13-8-1927.

⁶² Για την εκπαιδευτική κατάσταση στο Νομό Φλώρινας κατά την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, βλ. Σοφία Ηλιάδου – Τάχου, «Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους στις Νέες Χώρες την περίοδο 1918 - 1927: Το παράδειγμα του νομού Φλώρινας», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τχ. 2 (Άνοιξη 2003), σ. 28-30.

⁶³ Για τη ζάντρουγκα και τα χαρακτηριστικά της βλ. Maria Todorova, "Myth-making in European Family History: The Zadruga Revisited", *East European Politics and Societies*, τόμ. 4, τχ. 1 (Δεκέμβριος 1989), σ. 30-76.

Και ο καλύτερος μαθητής εξ αυτών των παιδιών είνε αδύνατον να μη αποβάλει παν ό,τι έμαθε στο σχολείον ευθύς ως ξαναπέση εις την βαθύκολπον χωάνην της σλαυϊκής πατριάς, υψηλήν κάμηνον παμπαλαίων παραδόσεων». ⁶⁴ Αναλυτικά εξηγεί τον τρόπο με τον οποίο η ζάντρουγκα «δυσχεραίνει το ελληνικόν αφομοιωτικόν έργον» και ο Νομάρχης Φλώρινας Π. Καλλιγιάς στην Έκθεσή του το 1930. ⁶⁵

Οι παραπάνω ανασταλτικοί παράγοντες εξακολουθούσαν να υφίστανται και κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.

1.2.2 Η περίοδος της «ήπιας αφομοίωσης», 1923-1936⁶⁶

Στόχοι – Νομοθετικές ρυθμίσεις

Όπως αναφέρθηκε, η γλώσσα ήταν το κύριο διαφοροποιητικό στοιχείο που διέκρινε τους Σλαβόφωνους από τον κυρίαρχο «εθνικό εαυτό» και οι προσπάθειες, κατά τις κρατικές αντιλήψεις, έπρεπε να επικεντρωθούν στην «εκρίζωσιν του κακού τούτου». ⁶⁷ Η χρήση της καθαρεύουσας καθιστούσε ακόμη δυσκολότερη την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας για τους ξενόφωνους μαθητές και από διάφορες πλευρές προβαλλόταν έντονα το αίτημα για καθιέρωση της δημοτικής, ως της μόνης γλώσσας που θα βοηθούσε τα ξενόφωνα παιδιά να γίνουν «σωστά ελληνόπαιδα». ⁶⁸ Τα γραμμένα στην καθαρεύουσα αναγνωστικά ήταν ακατάλληλα για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας σε μαθητές των οποίων «το ους... δεν έχει συνηθίσει ακόμη με τους ελληνικούς φθόγγους». ⁶⁹ Η προσωρινή κυβέρνηση Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη, είχε δημοσιεύσει ήδη από τον Μάιο του 1917 διάταγμα «Περί διδακτικών βιβλίων», σύμφωνα με το οποίο τα αναγνωστικά των τεσσάρων

⁶⁴ Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα. ...*, ό.π., σ. 130-131. Για μια διαφορετική οπτική βλ. Ραϋμόνδος Αλβανός, *Κοινωνικές συγκρούσεις και πολιτικές συμπεριφορές στην περιοχή της Καστοριάς (1922-1949)*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 131, υποσ. 277.

⁶⁵ ΜΜ/ΑΕΒ, φ. 107/3, Απόσπασμα της υπαριθ. 3394 από 26 Φεβρουαρίου 1930 εκθέσεως του Νομάρχου Φλωρίνης Π.Καλλιγιά, 26-2-1930, σ. 10-11.

⁶⁶ Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα. ...*, ό.π., σ. 112.

⁶⁷ ΓΑΚ Φλώρινας, Αρχείο Δ/σης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, φ. 32, Έκθεση του επιθεωρητή δημοτικών σχολείων της εκπαιδευτικής περιφέρειας Φλώρινας, Ηλ. Πετρόπουλου, για το σχολικό έτος 1926-1927.

⁶⁸ Τριανταφυλλίδης, ό.π., σ. 5.

⁶⁹ Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, τ. 7, 1917-1919, σ. 218-219.

πρώτων τάξεων θα ήταν γραμμένα στη δημοτική.⁷⁰ Το 1917, ο επιθεωρητής δημοτικών σχολείων Π. Πύρζας, σε επιστολή του με προτάσεις για το «πνευματικό ξεσκλάβωμα της δύστυχης Μακεδονίας», τόνιζε ότι ήταν αδύνατος ο εξελληνισμός των Σλαβόφωνων με την καθαρεύουσα και ζητούσε για τα σχολεία των ξενόφωνων περιοχών να καθιερωθεί η δημοτική σε όλες τις τάξεις του δημοτικού και όχι μόνο στις τέσσερις πρώτες.⁷¹ Τα αιτήματα αυτά ήταν εναρμονισμένα με το πνεύμα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και την ιδέα της επίτευξης της εθνικής ομοιογένειας και συνοχής μέσα από την κυριαρχία της νέας ελληνικής γλώσσας.⁷²

Καθοριστικός θεωρούνταν ο ρόλος των δασκάλων, που όφειλαν να στρατευθούν στον αγώνα για την εξασφάλιση της γλωσσοπολιτισμικής ομοιογένειας.⁷³ Η έλλειψη, όμως, διδακτικού προσωπικού και η ανάγκη άμεσης εξεύρεσης διδασκόντων είχε ως αποτέλεσμα να επιδειχθεί από το κράτος ελαστικότητα ως προς τα κριτήρια πρόσληψης, με αποτέλεσμα τη στελέχωση των σχολείων με εκπαιδευτικούς που σε πολλές περιπτώσεις δεν διέθεταν την απαιτούμενη κατάρτιση.⁷⁴ Την περίοδο 1923-1924 πολλαπλασιάστηκαν τα Διδασκαλεία της Δυτικής Μακεδονίας, για να καταρτίσουν εκπαιδευτικούς που θα κάλυπταν τις εκπαιδευτικές ανάγκες των ξενόφωνων μαθητών αλλά και των προσφυγικών κοινοτήτων.⁷⁵ Από πολλές πλευρές, εξάλλου, διατυπωνόταν η πρόταση να εκπαιδευτούν και να αξιοποιηθούν στα σχολεία των ξενοφώνων γηγενείς δάσκαλοι, που γνώριζαν τις ιδιαιτερότητες της περιοχής και του πληθυσμού της.⁷⁶

Για την ταχεία γλωσσική αφομοίωση, επιδιώχθηκε με διάφορους τρόπους η απομάκρυνση από το αλλόγλωσσο οικογενειακό περιβάλλον σε όσο το δυνατόν μικρότερη ηλικία και για όσο το δυνατόν περισσότερο χρόνο. Η πρόταση που δεν λείπει από κανένα πρόγραμμα και καμία έκθεση αρμοδίου είναι η ίδρυση νηπιαγωγείων σε κάθε χωριό με σλαβόφωνο

⁷⁰ ΦΕΚ 188/05-09-1917, Ν. 827 «Περί κυρώσεως του από 11 Ιουλίου 1917 αναγκαστικού Β.Δ. «περί κυρώσεως του από 11 Μαΐου 1917 νομοθετικού διατάγματος της Προσωρινής Κυβέρνησης», 02-09-1917.

⁷¹ Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, ό.π., σ. 204-208.

⁷² Ηλιάδου-Τάχου, «Η εκπαιδευτική πολιτική...», ό.π., σ. 31.

⁷³ Για μια διαφορετική αντίληψη για τον ρόλο του δασκάλου, διατυπωμένη από τον Ν. Καραχρίστο το 1923, πάντα, όμως, με στόχο τον εξελληνισμό και τον εκπολιτισμό των σλαβόφωνων μαθητών, βλ. Δαμανάκης Μιχάλης, «Τα “σχολεία των ξενοφώνων” στην περίοδο του μεσοπολέμου», στο *Πρακτικά 5ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης με θέμα: «Εκπαίδευση και Κοινωνική Δικαιοσύνη», 3-5 Οκτωβρίου 2008*, σ. 166-173.

⁷⁴ Ηλιάδου-Τάχου, «Η εκπαιδευτική πολιτική...», ό.π., σ. 47.

⁷⁵ Σοφία Ηλιάδου – Τάχου, *Η «εξελληνισμός» των αλλογλώσσων. Μακεδονικό Ζήτημα και Εκπαίδευση (1870-1967)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2021, σ. 169-170.

⁷⁶ ΜΜ/ΑΕΒ, φ. 107/3, ό.π., σ. 17.

πληθυσμό, με κύριο έργο τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα νήπια.⁷⁷ Η επιλογή των πόλεων στις οποίες λειτούργησαν Διδασκαλεία Νηπιαγωγών (Φλώρινα, Καστοριά, Έδεσσα, Κοζάνη) μαρτυρεί τη σημασία που αποδιδόταν στο αφομοιωτικό έργο του νηπιαγωγείου.⁷⁸

Εκτός από τον εξελληνισμό των σλαβόφωνων παιδιών, σημαντική κρίθηκε και «η φροντίς του εξελληνισμού της μητρός», τόσο από γλωσσική όσο και από ιδεολογική άποψη.⁷⁹ Προς αυτήν την κατεύθυνση λειτούργησαν Πρακτικές Σχολές και Οικοτροφεία Θηλέων στην Έδεσσα, τη Φλώρινα και την Καστοριά. Σημαντική είναι εδώ η δράση, ήδη από τις προηγούμενες δεκαετίες, του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων. Οι σχολές επιδοτούνταν από μυστικά κονδύλια του Υπουργείου Εξωτερικών, που προορίζονταν «δι' απροβλέπτους εθνικάς ανάγκας».⁸⁰

Η έλευση των προσφύγων διαμόρφωσε μια νέα, ακόμη πιο περίπλοκη, κατάσταση. Η εγκατάστασή τους στη Μακεδονία στόχευε στην αφομοίωση των Νέων Χωρών και την επίτευξη της εθνικής ομοιογένειας. Μεταξύ άλλων προσδοκιών, οι πρόσφυγες αναμενόταν ότι θα συνέβαλλαν στην ελληνοποίηση των ξενόφωνων γηγενών, αλλά η πραγματικότητα δεν επιβεβαίωσε τις αισιόδοξες προβλέψεις. Αντιθέτως, η έλευσή τους πρόσθεσε περισσότερα προβλήματα στα ήδη υπάρχοντα και η αφομοιωτική επίδραση της παρουσίας τους αποδείχθηκε φρούδα ελπίδα.⁸¹ Ένα μεγάλο ποσοστό ήταν τουρκόφωνοι,⁸² ενώ όσοι προέρχονταν από τον Καύκασο μιλούσαν την ποντιακή διάλεκτο ή ήταν ρωσόφωνοι. Οι τελευταίοι έτειναν μάλλον να υιοθετήσουν τη διάλεκτο των Σλαβόφωνων παρά την ελληνική γλώσσα. Όπως σημειώνει ο Νομάρχης Φλώρινας Π. Καλλιγιάς το 1930, «οι μικροί προσφυγόπαιδες ... εξέμαθον απταίστως τα “Μακεδονικά”» και μάλιστα «παρά τάς αυστηράς διαταγής και τας αμειλίκτους τιμωρίας των διδασκάλων». Σε αναφορά μάλιστα του Δημητριάδη, προτείνεται η «εξελληνιστική» προσπάθεια να

⁷⁷ Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*. ..., ό.π., σ. 114-116. Εφημερίδα *Εμπρός* 25-7-1926.

⁷⁸ Κωνσταντίνος Τσιούμης, «Ξενόφωνοι Πληθυσμοί και Μειονότητες στο Ελληνικό Νηπιαγωγείο. Προσχολική Εκπαίδευση και Εθνική Πολιτική κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου», *ΚΒ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη, 2002, σ. 539-540. Carabott, ό.π., σ. 39.

⁷⁹ ΜΜ/ΑΕΒ, φ. 373/133, ό.π.

⁸⁰ Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*. ..., ό.π., σ. 117.

⁸¹ Ελισάβετ Κοντογιώργη, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες, Κοινωνικές, δημογραφικές και εθνολογικές πλευρές του Μακεδονικού ζητήματος κατά τη μεσοπολεμική περίοδο», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 10 (1998), σ. 211.

⁸² Κολιόπουλος, *Λεηλασία φρονημάτων*, ό.π., σ. 19.

συμπεριλάβει και τους πρόσφυγες που είχαν μάθει τη «Βουλγαρική γλώσσα».⁸³ Πάντως, ένα μεγάλο ποσοστό προσφύγων δασκάλων διείσδυσε στους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς της περιοχής.⁸⁴

Στο πλαίσιο συμμόρφωσης της χώρας στις μειονοτικές συνθήκες, στα τέλη του 1925, ιδρύθηκε ιδιαίτερο τμήμα στοιχειώδους εκπαίδευσης στη Βόρεια Ελλάδα, το οποίο θα αναλάμβανε τη διοίκηση και την εποπτεία των ξενόφωνων σχολείων. Στο τμήμα θα συμμετείχαν και τρεις άμισθοι ιδιώτες με καταγωγή από τη Βόρεια Ελλάδα. Ως προϊστάμενος θα διοριζόταν εκπαιδευτικός σύμβουλος με τριετή θητεία στη Μακεδονία και με γνώση του τοπικού γλωσσικού ιδιώματος. Δάσκαλοι, επίσης γνώστες του τοπικού ιδιώματος, θα διοριζόνταν για τη διδασκαλία των ξενόφωνων μαθημάτων. Παράλληλα, προβλεπόταν η αναγκαία πίστωση για την ενίσχυση της δημοτικής εκπαίδευσης στη Βόρεια Ελλάδα και η ίδρυση πρακτικών νυχτερινών σχολών ή Κυριακών σχολείων.⁸⁵

Την ίδια χρονιά συντάχθηκε το Abecedar, αλφαβητάριο που προοριζόταν για τους σλαβόφωνους μαθητές του δημοτικού. Η σύνταξή του ανατέθηκε στους φιλόλογους Γ. Σαγιαζή, Ι. Λαζάρου και Α. Παπαζαχαρίου, οι οποίοι κατάγονταν από τη Δυτική Μακεδονία και γνώριζαν την τοπική διάλεκτο.⁸⁶ Το αναγνωστικό προσπαθούσε να αποδώσει γραπτώς την προφορική διάλεκτο που χρησιμοποιούσαν οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας, αλλά με τη χρήση του λατινικού αλφαβήτου και όχι του κυριλλικού. Αποτελούνταν από σαράντα σελίδες, είχε απλή διάρθρωση και χαρακτηριζόταν μάλλον από προχειρότητα κατά τη σύνταξή του.⁸⁷ Αρκετή συζήτηση έγινε για την επιλογή του λατινικού αλφαβήτου. Μολονότι η ελληνική πλευρά υποστήριξε ότι η χρήση του προτιμήθηκε, γιατί θεωρήθηκε πιο εύκολη για τους μαθητές, στην πραγματικότητα η επιλογή αυτή, υπαγορευμένη από πολιτικές επιδιώξεις, εντασσόταν στην προσπάθεια του

⁸³ ΜΜ/ΑΕΒ, φ. 373/133, ό.π.

⁸⁴ Ηλιάδου-Τάχου, «Η εκπαιδευτική πολιτική...», ό.π., σ. 40.

⁸⁵ Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 152.

⁸⁶ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Μειονοτικές ευαισθησίες και εκπαιδευτικά προβλήματα: Η περίπτωση του Abecedar», στο *Γλώσσες, αλφάβητα και εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια*, Κων/νος Τσιτσελίκης (επιμ.), ΚΕΜΟ-Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 134-135.

⁸⁷ Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, «Το Abecedar από φιλολογική σκοπιά», στο *Γλώσσες, αλφάβητα ...*, ό.π., σ. 100-109.

ελληνικού κράτους να περιορίσει τη βουλγαρική και σερβική επιρροή στους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Μακεδονίας.⁸⁸

Η έκδοση του Abecedar προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις. Η Βουλγαρία το αποκήρυξε ως «βάνανση προσβολή» για τον δυστυχή βουλγαρικό πληθυσμό της Μακεδονίας, αντίδραση αναμενόμενη, καθώς πάγια θέση της Βουλγαρίας ήταν ότι οι Σλαβόφωνοι μιλούσαν μια καθαρά βουλγαρική διάλεκτο, ολοφάνερη απόδειξη της βουλγαρικής τους ταυτότητας.⁸⁹ Αλλά και ο ντόπιος πληθυσμός και οι Σλαβόφωνοι αντέδρασαν έντονα στην πιλοτική χρήση του σε σχολεία του Αμύνταιου τον Ιανουάριο του 1926. Τα αναγνωστικά που είχαν σταλεί ρίχτηκαν στην πυρά, ενώ κακοποιήθηκαν ακόμη και δάσκαλοι.⁹⁰ Θετικά –αν και με κάποιο σκεπτικισμό– υποδέχτηκε την πρωτοβουλία για την έκδοση του Abecedar μόνο η ΚτΕ, αναγνωρίζοντάς την ως ειλικρινή προσπάθεια διασφάλισης των μειονοτικών δικαιωμάτων των Σλαβόφωνων και ελπίζοντας ότι θα θέσει τέλος στις ατέρμονες διαμάχες μεταξύ Βουλγαρίας και Γιουγκοσλαβίας για την προέλευση του ιδιώματος που ομιλούνταν στην περιοχή. Ο βίος του πρωτότυπου αυτού αναγνωστικού αποδείχθηκε πολύ σύντομος και οι αισιόδοξες εκτιμήσεις τελικά διαψεύστηκαν. Το εγχείρημα εγκαταλείφθηκε και τα περισσότερα αντίτυπα καταστράφηκαν.⁹¹

Ένα ακόμη σοβαρό πρόβλημα ήταν η άτακτη φοίτηση των σλαβόφωνων μαθητών. Προκειμένου να περιοριστεί το φαινόμενο, το Μάρτιο του 1926 καταργήθηκαν όλα τα εκπαιδευτικά τέλη για όσους μαθητές προέρχονταν από ξενόφωνες οικογένειες, ενώ προβλεπόταν και η χορήγηση βοηθημάτων. Σε ένα διαφορετικό και πιο αυστηρό πλαίσιο, δύο μήνες μετά, το Ν.Δ. «Περί υποχρεωτικής φοίτησως εις το Δημοτικόν σχολείον» όριζε ποινές φυλάκισης και χρηματικά πρόστιμα για τους γονείς που δεν έδειχναν το απαιτούμενο ενδιαφέρον για την υποχρεωτική φοίτηση των παιδιών τους.⁹² Την ίδια περίοδο άλλο Ν.Δ. καθόριζε το πλαίσιο ίδρυσης και λειτουργίας Αγροτικών Ορφανοτροφείων και Οικοτροφείων, ιδρυμάτων που θεωρήθηκε ότι έδιναν τη δυνατότητα

⁸⁸ Μιχαηλίδης, «Μειονοτικές ευαισθησίες ... ό.π., σ. 139. Βλ. και *Έθνος*, 25-10-1925, «Το καθήκον της κοινωνίας».

⁸⁹ Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 135.

⁹⁰ ό.π., σ. 141.

⁹¹ ό.π., σ. 144.

⁹² Για την αυστηρότητα του σχετικού νόμου και τις πρακτικές δυσκολίες εφαρμογής του βλ. Σοφία Ηλιάδου – Τάχου, «Μάθε παιδί μου γράμματα: Η επιβολή της υποχρεωτικής φοίτησης στην αγροτική ενδοχώρα της Φλώρινας», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τχ.6-7 (Ανοιξη-Φθινόπωρο 2007), σ. 84-85.

κοινωνικοποίησης των παιδιών σε ένα χώρο μακριά από τη γλωσσική επιρροή του σλαβόφωνου περιβάλλοντος.⁹³

Με το ζήτημα των ξενοφώνων ασχολήθηκε επίσης και η κυβέρνηση Κονδύλη (Αύγουστος 1926 – Δεκέμβριος 1926). Αποφασίστηκε η μετονομασία οικισμών και κωμών με τη χρήση εξελληνισμένων ονομάτων, η ίδρυση Διδασκαλείων στη Φλώρινα και την Καστοριά, που θα επέτρεπε την κατάρτιση γηγενών δασκάλων και η σύσταση ειδικής Επιτροπής για τα σχολεία των ξενοφώνων. Τέλος, επιβλήθηκε ερανική εισφορά ανάλογα με την περιουσία καθενός και υποχρεωτική εργασία πέντε έως δέκα ημερών ετησίως για την ανέγερση διδακτηρίων στις Νέες Χώρες.⁹⁴ Η κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη εξέδωσε το Ν.Δ. «Περί στοιχειώδους γεωργικής εκπαίδευσεως», το οποίο προέβλεπε τη σύσταση Κυριακών σχολείων σε κάθε δημοτικό σχολείο με δασκάλους που είχαν αποφοιτήσει από Γεωργικά Φροντιστήρια.⁹⁵ Στο ίδιο διάταγμα οριζόταν ότι «ουδέν κτίριον σχολείου ανεγείρεται άνευ εξασφαλίσεως καταλλήλου και επαρκούς χώρου προς σύστασιν σχολικού κήπου». Αν και το ενδιαφέρον του νομοθέτη για τη γεωργική εκπαίδευση δεν περιοριζόταν μόνο στις περιοχές όπου υπήρχαν ξενόφωνοι πληθυσμοί, θεωρήθηκε ότι επρόκειτο για έναν αποτελεσματικό τρόπο για την προσέλκυση των ξενόφωνων παιδιών και τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας.

Το 1928 ο Ελευθέριος Βενιζέλος επανήλθε στην εξουσία. Στο πλούσιο έργο της τελευταίας διακυβέρνησής του (1928-1932) συγκαταλέγεται και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929. Κατά την περίοδο αυτή, κατασκευάστηκαν 3.000 σχολικά κτήρια, πολλά εκ των οποίων στην περιοχή της Μακεδονίας.⁹⁶ Η άσκηση, ωστόσο, συνεπούς μειονοτικής πολιτικής συναντούσε πολλά εμπόδια. Ως προς τον τρόπο εφαρμογής της, οι διάφορες κρατικές υπηρεσίες είχαν αποκλίνουσες αντιλήψεις. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος ο ίδιος ο Βενιζέλος ανέλαβε προσωπικά την εποπτεία ιδρύοντας στο πλαίσιο του Πολιτικού του Γραφείου Ειδικό Γραφείο Μειονοτήτων με επικεφαλής τον Κωνσταντίνο Στυλιανόπουλο. Έργο του επιθεωρητή θα ήταν να εξετάζει τα παράπονα που υποβάλλονταν «υπό των ανηκόντων εις εθνικάς, γλωσσικάς ή θρησκευτικάς μειοψηφίας» και, εφόσον αυτά κρίνονταν βάσιμα, να προτείνει τρόπους για

⁹³ Ηλιάδου – Τάχου, *Η «εξελληνισις...»* ό.π., σ. 98.

⁹⁴ ό.π., σ. 105-106.

⁹⁵ ΦΕΚ 220/14-10-1927, Ν.Δ. «Περί στοιχειώδους γεωργικής εκπαίδευσεως», 07-10-1927.

⁹⁶ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι εθνικές μειονότητες», ό.π., σ. 19.

την επίλυση των προβλημάτων και για την τήρηση των δεσμεύσεων που απέρρεαν από τη Συνθήκη περί προστασίας των Μειονοτήτων.⁹⁷ Για το πνεύμα των προτάσεων Στυλιανόπουλου είναι χαρακτηριστική η αξιολόγηση που κάνει στις πρακτικές του νομάρχη Φλώρινας Μπάλκου: η επιβολή της ελληνικής γλώσσας «δια συστάσεων των αρχών, υποδείξεων και απαγορεύσεων» απορρίπτεται από τον Στυλιανόπουλο, «διότι θα προκαλέσει ευλόγους αντιδράσεις και θα έχει αντίκτυπον εις βάρος της εθνικής συνειδήσεως, την οποίαν οφείλομεν να κατακτήσωμεν υπέρ ημών δια της χρηστής διοικήσεως και δια των λοιπών έργων του πολιτισμού».⁹⁸ Άλλωστε, και ο Π. Καλλιγιάς, πρόσωπο της επιλογής του Βενιζέλου, είχε τονίσει στην έκθεση που είχε υποβάλει το 1930 ότι «μόνον δι' ηπίων μέσων» θα μπορούσε να επιτευχθεί η αφομοίωση των ξενοφώνων.⁹⁹

Το 1929 ψηφίστηκε ο Νόμος 4397/1929 Περί στοιχειώδους εκπαίδευσεως. Η στοιχειώδης εκπαίδευση περιλάμβανε σχολεία γενικής μόρφωσης και σχολεία επαγγελματικής εκπαίδευσης. Για την ίδρυση των νηπιαγωγείων προτεραιότητα θα είχαν οι συνοικισμοί στους οποίους «παρίσταται ανάγκη γλωσσικής προπαιδείας των νηπίων διά το δημοτικόν σχολείον». Ο νόμος περιλάμβανε και ρυθμίσεις που αφορούσαν αποκλειστικά τους ξενόφωνους. Έτσι, προβλεπόταν δυνατότητα απαλλαγής των ετερόθρησκων και ετερόδοξων μαθητών από το μάθημα των Θρησκευτικών. Σε σχολεία στα οποία φοιτούσαν πολλοί ετερόδοξοι μαθητές υπήρχε δυνατότητα να διοριστεί δάσκαλος των Θρησκευτικών ομόδοξος των μαθητών, με μηνιαίο μισθό 500 δραχμές, ενώ σε όσα φοιτούσαν αρκετοί μαθητές αλλόθρησκοι και αλλόγλωσσοι μπορούσε να διοριστεί δάσκαλος της θρησκείας και της γλώσσας των μαθητών, με μηνιαίο μισθό 1.000 δραχμές. Με άλλο άρθρο ορίζονταν χρηματικά πρόστιμα για τους γονείς που δεν φρόντιζαν για την τακτική φοίτηση των παιδιών τους. Τέλος, ιδιαίτερη ήταν η μέριμνα του νομοθέτη για τις νυχτερινές σχολές. Ως σκοπός τους οριζόταν η «καταπολέμησις του αναλφαβητισμού των υπερβάντων την νόμιμον προς φοίτησιν εις το δημοτικόν σχολείον ηλικίαν, η

⁹⁷ ΦΕΚ 134/4-4-1929, Ν. 4125, «Περί ιδρύσεως θέσεως επιθεωρητού των εθνικών, θρησκευτικών ή γλωσσικών μειοψηφιών», 4-4-1929. Για τον νέο θεσμό, την επιλογή του Κ. Στυλιανόπουλου και τις αντιδράσεις του Υπουργείου Εξωτερικών, βλ. Κωνσταντίνος Τσιούμης, «Η θεσμοθέτηση επιθεώρησης “εθνικών, θρησκευτικών ή γλωσσικών μειοψηφιών” από τον Ελ. Βενιζέλο και η μουσουλμανική μειονότητα», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 9 (1997), σ. 185–198. Βλ. επίσης ΜΜ/ΑΕΒ, φ. 283/21 Επιστολή του Ε. Βενιζέλου προς τον Υπουργό Εξωτερικών Α. Μιχαλακόπουλο, 13-10-1930.

⁹⁸ Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*. ..., ό.π., σ. 137.

⁹⁹ ΜΜ/ΑΕΒ, φ. 107/3, ό.π., σ. 14.

υποβοήθησις της γλωσσικής αναπτύξεως των ξеноφώνων και η παροχή εις τούτους στοιχείων μορφώσεως εκ της συγχρόνου ζωής του Έθνους». Σε αυτές οι μαθητές θα διδάσκονταν ανάγνωση, αριθμητική, ιστορία, γεωγραφία, περικοπές του Ευαγγελίου, αλλά και επαγγελματικές γνώσεις αναλόγως των τοπικών αναγκών.¹⁰⁰

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 θα ανατραπεί από την κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος, που διαδέχθηκε τον Βενιζέλο στην εξουσία. Στην περίπτωση των αλλόγλωσσων, πάντως, το Λαϊκό κόμμα ακολούθησε μάλλον ηπιότερη πολιτική.¹⁰¹ Άλλωστε, σε αντίθεση με τους πρόσφυγες, οι μειονοτικοί τάχθηκαν κατά κανόνα υπέρ των αντιβενιζελικών δυνάμεων, οι οποίες, παρά τον εθνικιστικό χαρακτήρα της ιδεολογίας τους, στράφηκαν στις μειονότητες για ψηφοθηρικούς λόγους. Οι πρακτικές αυτές και οι μικροκομματικές διαμάχες υπονόμευσαν σοβαρά την ομαλή ενσωμάτωση των μειονοτήτων.¹⁰² Πάντως, αν και οι προσπάθειες της περιόδου αυτής κινούνται – θεωρητικά τουλάχιστον– στο πλαίσιο της ήπιας αφομοίωσης, δεν λείπουν οι προτάσεις για απαγόρευση της σλαβικής γλώσσας, για στιγματισμό όσων επιμένουν στη χρήση της και για επιβολή ποινών.¹⁰³ Τον Αύγουστο του 1935, αποφασίστηκε να απολυθούν ή να μετατεθούν στη Νότια Ελλάδα όλοι οι γηγενείς εκπαιδευτικοί της Δυτικής Μακεδονίας και να αντικατασταθούν από εθνικόφρονες εκπαιδευτικούς από τη Νότιο Ελλάδα.¹⁰⁴

Επί των ημερών του Κονδύλη, η «ήπια αφομοιωτική στρατηγική» εγκαταλείφθηκε και υιοθετήθηκε αυταρχική πολιτική κατά των Σλαβόφωνων. Η δικτατορία Κονδύλη ανέστειλε την «εθνοφθόρο» μεταρρύθμιση, περιόρισε τη δημοτική μόνο στις τρεις πρώτες τάξεις και ενίσχυσε τη διδασκαλία της καθαρεύουσας, των αρχαίων ελληνικών και των λατινικών.¹⁰⁵ Σύντομα, «ο αποσκορακισμός του ιδιώματος» θα επιδιωκόταν με σκληρότερες μεθόδους και χωρίς το προκάλυμμα της κοινοβουλευτικής νομιμότητας.

¹⁰⁰ ΦΕΚ 309/24-08-1929, Ν. 4397 «Περί στοιχειώδους εκπαιδύσεως», 16-08-1929, άρθρα 1, 2, 5, 6.

¹⁰¹ Δημήτρης Μαυροσκούφης, «Εκπαιδευτική πολιτική και αφομοίωση των ξеноφώνων: Θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο», *Η Εκπαίδευση στην περιοχή της Πέλλας (19ος-μέσα 20ού αι.)*, Έδεσσα, 2012, σ. 12. Διαθέσιμο στο: <https://didepellas.gr/images/stories/documents/synedriaDDE/Mayroskoyfis.pdf> [Πρόσβαση στις 25-11-2025].

¹⁰² Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, ό.π., 80-81.

¹⁰³ Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα...*, ό.π., σ. 134-137.

¹⁰⁴ ό.π., σ. 159-160.

¹⁰⁵ ΦΕΚ 537/09-11-1935, Διάταγμα «Περί του αναλυτικού προγράμματος της Μ. Εκπαιδύσεως», 05-11-1935.

Οι εκθέσεις των επιθεωρητών δημοτικής εκπαίδευσης – Προτάσεις δασκάλων και εκπαιδευτικών φορέων

Ο προσανατολισμός που όφειλε να αποκτήσει η εκπαιδευτική πολιτική, ο βαθμός στον οποίο η σχολική πραγματικότητα ανταποκρίθηκε στους στόχους που τέθηκαν και οι δυσχέρειες που υπήρξαν στην υλοποίησή τους αποτυπώνονται στις εκθέσεις των επιθεωρητών δημοτικής εκπαίδευσης Κοζάνης, Φλώρινας, Έδεσσας, Βέροιας, Γιαννιτσών και Σερρών καθώς και στις προτάσεις δασκάλων και άλλων φορέων.

Μια αναλυτική παρουσίαση των στόχων που θα έπρεπε να έχει η εκπαιδευτική δραστηριότητα στη Δυτική Μακεδονία περιέχεται στις εκθέσεις του επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων Φλώρινας για τα σχολικά έτη 1921-1922 και 1922-1923. Ήταν επιτακτική ανάγκη, κατά τον συντάκτη της έκθεσης, να ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα για τον εξελληνισμό των κατοίκων της περιοχής, η οποία όφειλε να αποδείξει τόσο στους γειτονικούς σερβικούς πληθυσμούς ότι αποτελούσε πρότυπο «διοικήσεως» και «πνευματικής αναπτύξεως» όσο και στους «εχθρούς Βουλγάρους» ότι οι Μακεδόνες που δια της βίας είχαν απαρνηθεί τα ιδεώδη τους «επανεύρον τη Μεγάλην αυτών και φιλόστοργον Μητέρα», στην αγκαλιά της οποίας αισθάνονταν πλέον ασφαλείς.¹⁰⁶

Οι παραπάνω εκθέσεις δείχνουν ότι μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η κατάσταση της εκπαίδευσης στη Δυτική Μακεδονία παρουσιάζει μια μικρή βελτίωση. Τα αριθμητικά δεδομένα για τα έτη 1921-1922 και 1922-1923 αποτυπώνουν μια μικρή αύξηση των σχολείων που λειτούργησαν και των μαθητών που ενεγράφησαν σε αυτά. Ωστόσο, ήταν φανερό ότι δεν είχε επιλυθεί το πρόβλημα της άτακτης φοίτησης των μαθητών,¹⁰⁷ ενώ και τα αποτελέσματα της εκπαιδευτικής προσπάθειας για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας δεν ήταν ιδιαίτερα ενθαρρυντικά. Οι ποικίλες δυσκολίες της ταραγμένης αυτής περιόδου καθιστούσαν ιδιαίτερα δυσχερή την εφαρμογή μιας συνεπούς και αποτελεσματικής εκπαιδευτικής πολιτικής.

Στις εκθέσεις των επιθεωρητών των αμέσως επόμενων ετών αποτυπώνεται η ίδια εικόνα: οι εκπαιδευτικές προσπάθειες δεν είχαν αποδώσει παρά πενιχρά αποτελέσματα. Στην

¹⁰⁶ ΓΑΚ Φλώρινας, Αρχείο Δ/σης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, φ. 29, Έκθεση του Επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης της εκπαιδευτικής περιφέρειας Φλώρινας για το σχολικό έτος 1921-1922.

¹⁰⁷ ΓΑΚ Φλώρινας, ό.π., φ. 30, Έκθεση του Επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης της εκπαιδευτικής περιφέρειας Φλώρινας για το σχολικό έτος 1922-1923.

εκπαιδευτική περιφέρεια της Έδεσσας, η διάδοση της ελληνικής γλώσσας ήταν μηδαμινή και το «σλαβονόμιον» ιδίωμα κυριαρχούσε στην ιδιωτική και κοινωνική ζωή. Η εκπαιδευτική περιφέρεια της Φλώρινας, πλην τριών βλαχόφωνων χωριών, ήταν εξολοκλήρου σλαβόφωνη. Ακόμη και οι δάσκαλοι χρησιμοποιούσαν το τοπικό ιδίωμα.¹⁰⁸ Στην έκθεση του 1926-1927 ο επιθεωρητής δημοτικής εκπαίδευσης Φλώρινας αναφέρει πως, κατά τον χρόνο ανάληψης των καθηκόντων του, στα σχολεία της περιφέρειάς του «ελάχιστα λέξεις Ελληνικά ηκούοντο». Η γλώσσα που μιλούσαν οι μαθητές αλλά και οι δάσκαλοι ήταν η «Μακεδονοσλαβική».¹⁰⁹

Λίγα χρόνια αργότερα, ωστόσο, στην έκθεση του επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων Φλώρινας για το σχολικό έτος 1930-1931, η εικόνα εμφανίζεται ελαφρώς βελτιωμένη. Η φοίτηση των μαθητών ήταν πλέον τακτική, το διδακτικό προσωπικό εργαζόταν «ευόρκως», αν και όχι πάντα επιτυχώς, η κατάσταση των διδακτηρίων, που πάντως δεν επαρκούσαν σε αριθμό, κρινόταν ικανοποιητική. Επιπλέον, λειτουργούσαν έντεκα νυχτερινές σχολές με δαπάνη της Μακεδονικής Εκπαιδευτικής Εταιρείας, αλλά καμία από τις κρατικές νυχτερινές σχολές ούτε τα Κυριακά και Γεωργικά σχολεία.¹¹⁰ Ίδια περίπου εικόνα παρουσιαζόταν και στην έκθεση για το σχολικό έτος 1935-1936. Εντούτοις, η γλωσσική ανάπτυξη των μαθητών δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ικανοποιητική. Η συλλαβιστή ανάγνωση, η αδυναμία κατανόησης των κειμένων, η άγνοια της γραμματικής και η αδυναμία εκφοράς συνεχούς και ορθού λόγου στα ελληνικά χαρακτήριζε τους περισσότερους μαθητές και καταδείκνυε την αναποτελεσματικότητα των προσπαθειών για τον «εξελληνισμό» τους.¹¹¹

Ως προς τα αίτια της αποτυχίας αυτής, για δύο σχεδόν δεκαετίες οι εκθέσεις των επιθεωρητών των εκπαιδευτικών περιφερειών της Δυτικής Μακεδονίας συγκλίνουν. Ένα από τα κυριότερα προβλήματα ήταν η έλλειψη δασκάλων, αλλά ακόμη περισσότερο η διδακτική και παιδαγωγική ανεπάρκεια των υπαρχόντων. Η αρνητική αξιολόγηση

¹⁰⁸ Βασίλης Α. Φούκας, «Η πορεία αφομοίωσης των σλαβοφώνων στη Μακεδονία: Απόψεις και προτάσεις των Επιθεωρητών Δημοτικής Εκπαίδευσης (1924-1925)», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τχ. 15-16 (2017-18), σ. 154.

¹⁰⁹ ΓΑΚ Φλώρινας, ό.π., φ. 32, αυτ. Βεβαίως, σε σύντομο διάστημα ο Επιθεωρητής κατάφερε, όπως διατείνεται, «το γλυκύ κελάδημα της γλώσσας ημών» να αποθήσει τον «απαίσιον βόμβον των σλαβικών γλωσσικών αρθρώσεων».

¹¹⁰ ΓΑΚ Φλώρινας, ό.π., φ. 34, Έκθεση του Επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης της περιφέρειας Φλώρινας για το σχολικό έτος 1930-1931.

¹¹¹ ΓΑΚ Φλώρινας, ό.π., φ. 38, Έκθεση του επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης της περιφέρειας Φλώρινας για το σχολικό έτος 1935-1936.

αρκετών από τους δασκάλους συνοδευόταν και από αιτιάσεις για το ήθος τους. Στην έκθεση του επιθεωρητή Φλώρινας για το σχολικό έτος 1922-1923 αναφέρεται ότι για τους ντόπιους οι δάσκαλοι «αποτέλεσαν μετά του χωροφύλακος την μάλιστα μισηθείσαν επίγειον δυάδα». ¹¹² Εξίσου σφοδρές ήταν οι αιτιάσεις που αφορούσαν το εθνικό τους αίσθημα, ενώ σοβαρό πρόβλημα αποτελούσε σε αρκετές περιπτώσεις η ομογλωσσία των δασκάλων με τους ντόπιους, η οποία υπονόμειε την προσπάθεια για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. ¹¹³ Η λύση που προτεινόταν ήταν η απομάκρυνση των συγκεκριμένων δασκάλων από την περιοχή. ¹¹⁴

Αλλά και στις εκθέσεις των επιθεωρητών των επόμενων ετών το διδακτικό προσωπικό κατά κανόνα αξιολογείται αρνητικά. Σε αρκετές περιπτώσεις επικρίνεται η ανικανότητά τους, η έλλειψη τυπικών και ουσιαστικών προσόντων, το ήθος τους. Αρκετοί, εξάλλου, είχαν αξιοποιήσει τη δυνατότητα να διοριστούν ως δάσκαλοι με ένορκη βεβαίωση για τα προσόντα τους, χωρίς να διαθέτουν στην πραγματικότητα ούτε τη μόρφωση ούτε το ηθικό ανάστημα που απαιτούσε ο ρόλος τους. Η αθρόα εισροή στην εκπαίδευση μη πτυχιούχων δασκάλων στηλιτεύεται σε πολλές περιπτώσεις. ¹¹⁵ Η κοινωνική τους συμπεριφορά συχνά απείχε από το να είναι αποδεκτή, ενώ πολλοί τρέφονταν με επαιτείες εις βάρος των χωρικών, δημιουργώντας αλγεινή εντύπωση. ¹¹⁶ Η αρνητική αξιολόγηση του διδακτικού προσωπικού επικεντρωνόταν στην αδυναμία των δασκάλων να αντιληφθούν την υψηλή σημασία της «εθνικής εργασίας», την οποία παραμελούσαν. ¹¹⁷ Σε αρκετές περιπτώσεις, πάντως, αναγνωριζόταν πως οι συνθήκες ζωής και εργασίας για έναν δάσκαλο στις περιοχές αυτές ήταν ιδιαίτερα δυσχερείς, ενώ συχνά αντιμετώπιζαν το μίσος και τις άδικες συκοφαντίες των ξενόφωνων κατοίκων. ¹¹⁸

Από την άλλη πλευρά, υπήρχαν και περιπτώσεις δασκάλων που επαινόταν για την «ιερή και πατριωτική εργασία» τους. Οι θετικές κρίσεις και η αιτιολόγησή τους καταδεικνύουν με έκδηλο τρόπο ότι το κύριο ζητούμενο ήταν η «εθνική» διάσταση της εργασίας τους. Έτσι, τα επαινετικά ή και εγκωμιαστικά σχόλια αφορούν κατά κύριο λόγο τη φλογερή και

¹¹² ΓΑΚ Φλώρινας, ό.π., φ. 30, αυτ.

¹¹³ ΓΑΚ Φλώρινας, ό.π., φ. 33, Έκθεση του Επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης της εκπαιδευτικής περιφέρειας Φλώρινας για το σχολικό έτος 1927-1928.

¹¹⁴ ΓΑΚ Φλώρινας, ό.π., φ. 30, αυτ.

¹¹⁵ ΓΑΚ Φλώρινας, ό.π., φ. 30, αυτ.

¹¹⁶ ΓΑΚ Φλώρινας, ό.π., φ. 33, αυτ.

¹¹⁷ ΓΑΚ Φλώρινας, ό.π., φ. 31, Έκθεση του Επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης της εκπαιδευτικής περιφέρειας Φλώρινας για το σχολικό έτος 1925-1926.

¹¹⁸ ΓΑΚ Φλώρινας, ό.π., φ. 32, αυτ.

ενθουσιώδη «Εθνικήν Δράσιν». Από το σχολικό έτος 1930-1931, ενδεχομένως ως αποτέλεσμα της ψήφισης του «Ίδιωνύμου» (1929), ελέγχεται και το φρόνημα των εκπαιδευτικών.¹¹⁹ Έτσι, στα κριτήρια της θετικής αξιολόγησης των δασκάλων θα προστεθεί και η διαβεβαίωση ότι δεν υπήρξε καμία ένδειξη κομμουνιστικής δράσης.¹²⁰

Εκτός από τις ανεπάρκειες του διδακτικού προσωπικού, οι επιθεωρητές σε αρκετές περιπτώσεις αναφέρονται στο μίσος των ντόπιων προς οτιδήποτε ελληνικό, μίσος εναντίον της ελληνικής γλώσσας, εναντίον του ελληνικού σχολείου, επομένως και εναντίον του Έλληνα δασκάλου. Ο φανατισμός των ξενόφωνων κατοίκων και η εμμονή τους στη μητρική γλώσσα παρεμπόδιζε την αποτελεσματικότητα των προσπαθειών. Η στάση αυτή αποδίδεται από τους επιθεωρητές στην επίδραση της ξένης προπαγάνδας, που αλλοίωνε με το «δηλητήριο του σλαυισμού» την εθνική συνείδηση των κατοίκων, η «εξυγίανσις» των οποίων απαιτούσε δραστικά μέτρα.¹²¹

Για τα εχθρικά αισθήματα των ντόπιων και την άρνησή τους να χρησιμοποιήσουν την ελληνική γλώσσα, στις εκθέσεις των επιθεωρητών αποδίδονται ευθύνες και στο ίδιο το κράτος, που αδυνατούσε να εφαρμόσει μια ομοιόμορφη και σταθερή πολιτική απέναντι στους Σλαβόφωνους. Απροστάτευτοι, έρμιαια των κρατικών υπαλλήλων που τους συμπεριφέρονταν με περιφρονητικό και σκαιό τρόπο, αντιμετώπιζαν είτε την αδιαφορία του ελληνικού κράτους είτε προσβολές, καχυποψία, συκοφαντίες, κατηγορίες για κομμουνιστική δράση. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Επιθεωρητή Δημοτικών Σχολείων Βέροιας «Δυστυχώς πουθενά δεν ευρίσκουσι προστασίαν, περιφρονούνται, συκοφαντούνται υπό των επιτηδείων, αποκαλούνται Βούλγαροι, καταδιώκονται ενίοτε ως κομμουνισταί (οι ανίδεοι αυτοί, χωρίς να έχωσιν ιδέαν κομμουνισμού) και παντί τρόπω διασύρονται...».¹²²

Όλοι οι επιθεωρητές ανέφεραν ως σημαντικό πρόβλημα την άτακτη φοίτηση των ξενοφώνων και στηλίτευαν την αδυναμία εφαρμογής του Νόμου περί υποχρεωτικής φοιτήσεως αλλά και τον ίδιο τον Νόμο για τις ανεπάρκειές του. Οι μηνύσεις, οι ποινές και τα πρόστιμα που επιβάλλονταν στους γονείς των μαθητών λόγω της άτακτης φοίτησης των τέκνων τους ενίσχυναν ακόμη περισσότερο το μίσος προς το ελληνικό κράτος.

¹¹⁹ Τα εκπαιδευτικά συνέδρια του 1930, Υπουργείον Παιδείας και Θρησκευμάτων, Αθήναι, σ. 592-593.

¹²⁰ ΓΑΚ Φλώρινας, ό.π., φ. 34, αυτ.

¹²¹ ΓΑΚ Φλώρινας, ό.π., φ. 31, αυτ.

¹²² Φούκας, ό.π., σ. 161.

Απαλλάσσονταν, βέβαια, από την υποχρεωτική φοίτηση οι μαθητές άνω των δώδεκα ετών. Στην πράξη, όμως, αυτό σήμαινε ότι οι περισσότεροι ξενόφωνοι δεν ολοκλήρωναν την υποχρεωτική φοίτηση, καθώς χρειάζονταν κατά κανόνα δύο χρόνια για να ολοκληρώσουν κάθε τάξη του δημοτικού.¹²³

Σημαντικό πρόβλημα θεωρούνταν, επίσης, η έλλειψη κατάλληλων αναγνωστικών και μιας ειδικής μεθόδου γλωσσικής διδασκαλίας για τους ξενόφωνους. Έτσι, ο σλαβόφωνος μαθητής της Μακεδονίας είχε το ίδιο αναγνωστικό με τον ελληνόφωνο μαθητή της Αθήνας. Επιπλέον, το γλωσσικό ζήτημα και η διαμάχη μεταξύ των οπαδών της δημοτικής και της καθαρεύουσας περιέπλεκαν ακόμη περισσότερο την ήδη προβληματική κατάσταση. Ήδη, εξάλλου, από το 1920 η επαναφορά της καθαρεύουσας είχε προστεθεί στις δυσκολίες διάδοσης της ελληνικής γλώσσας στους ξενόφωνους πληθυσμούς και είχε ενισχύσει την ξένη προπαγάνδα και την ιδέα ότι η ελληνική γλώσσα ήταν δύσκολη.¹²⁴

Όλοι οι επιθεωρητές συμφωνούσαν ότι δεν επαρκούσαν τα σχολικά κτήρια και ότι υπήρχαν σοβαρές ελλείψεις στην υλικοτεχνική υποδομή. Στην έκθεση του επιθεωρητή δημοτικής εκπαίδευσης της εκπαιδευτικής περιφέρειας Φλώρινας για το σχολικό έτος 1927-1928, επισημαίνεται ότι ως διδακτήρια χρησιμοποιούνταν εγκαταλελειμμένα τουρκικά σπίτια ή αχυρώνες, οικήματα ετοιμόρροπα, χαμηλά και ανήλιαγα, χωρίς θρανία και μάλιστα σε αντίθεση με τα μεγαλοπρεπή διώροφα και τριώροφα βουλγαρικά σχολεία που είχαν κτισθεί κατά το παρελθόν.¹²⁵ Οι εκθέσεις των Επιθεωρητών αναφέρονταν, τέλος, στην ανυπαρξία σχολικών κήπων, στην έλλειψη νυχτερινών σχολών και σε πλήθος άλλων ανεπαρκειών.

Ανάλογες απόψεις διατυπώνονταν από δασκάλους της περιοχής. Ένας από αυτούς ήταν ο Στέργιος Τριανταφυλλίδης, ο οποίος μάλιστα είχε διακριθεί για την εθνική του δράση και είχε βραβευτεί σε διαγωνισμό για τη συγγραφή εκπαιδευτικής μελέτης. Για την αποτυχία του εξελληνισμού των Σλαβόφωνων αποδίδει ευθύνες στην κρατική αδιαφορία και ανεπάρκεια, στην έλλειψη κατάλληλων διδακτηρίων, στην ανεπάρκεια του διδακτικού προσωπικού, στην πλημμελή εφαρμογή του νόμου περί υποχρεωτικής φοιτήσεως, στην

¹²³ ΓΑΚ Φλώρινας, ό.π., φ. 33, αυτ.

¹²⁴ Φούκας, ό.π., σ. 156-157.

¹²⁵ ΓΑΚ Φλώρινας, ό.π., φ. 33, αυτ. Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Καλλιγός το 1930. Η σύγκριση των ελληνικών διδακτηρίων με τα ευπρεπέστατα και μεγαλοπρεπή κτήρια των γειτονικών κρατών εξέθετε, σύμφωνα με τον Νομάρχη Φλώρινας, την ελληνική πολιτεία στα μάτια των «γειτόνων», των ξένων που επισκέπτονταν την περιοχή αλλά και των ίδιων των κατοίκων. ΜΜ/ΑΕΒ, φ. 107/3, ό.π., σ. 20-22.

έλλειψη κρατικών υπαλλήλων σε όλους τους τομείς αλλά και στον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η προσφυγική εγκατάσταση.¹²⁶

Όλοι οι επιθεωρητές κατέληγαν στο συμπέρασμα ότι ήταν αναγκαίο να καλλιεργηθεί η ελληνική γλώσσα όχι μόνο στον σχολικό χώρο αλλά και έξω από αυτόν, να ενισχυθεί το εθνικό φρόνημα και η «ψυχική αφοσίωσις» προς την Ελλάδα και να μεταβληθούν τα διδακτήρια σε «διαμορφωτήρια Ελληνικής ψυχής και Ελληνικού χαρακτήρος» και πρότειναν τρόπους για την επίτευξη του «ιερού σκοπού». Τα σημαντικότερα μέτρα που προτάθηκαν από τις εκπαιδευτικές και διοικητικές αρχές κατά τη δεκαετία 1921-1931 θα μπορούσαν να συνοψιστούν στα εξής:

Για την ενίσχυση και βελτίωση του διδακτικού προσωπικού, μεταξύ άλλων, προτεινόταν απόσπαση δασκάλων από την Παλαιά Ελλάδα και πλεοναζόντων νηπιαγωγών από την Ήπειρο στα σχολεία των σλαβόφωνων περιοχών, καθώς και χορήγηση επιδομάτων για τους εκπαιδευτικούς που θα τοποθετούνταν στην περιοχή με απόσπαση από την Παλαιά Ελλάδα.¹²⁷ Σε ό,τι αφορά το υψηλό καθήκον των διδασκόντων, προείχε η «Εθνική δράσις» τους, η οποία μάλιστα δεν θα έπρεπε να περιορίζεται εντός του σχολείου, αλλά να επεκτείνεται και «επί των κατοίκων, δια των Γυμναστικών επιδείξεων, των εθνικών ασμάτων, των παρελάσεων, των εθνικών χορών». Οι δάσκαλοι θα έπρεπε να είναι «ποτισμένοι μέχρι μυελού οστέων από Εθνισμό».¹²⁸ Είναι χαρακτηριστική η διατύπωση του επιθεωρητή Φλώρινας Ηλία Πετρόπουλου στην έκθεσή του για το σχολικό έτος 1927-1928: «προ πάσης άλλης εργασίας προέχει ενταύθα η Εθνική εργασία διά να εκριζωθί από την ψυχήν των κατοίκων το δηλητήριο του σλαυισμού, το οποίο ενέσπειρε και εκαλλιέργησεν από ετών συστηματικώς η σλαυική προπαγάνδα ... πρωτίστως να δημιουργήσωμεν Ελληνικήν ψυχήν και Ελληνικήν συνείδησιν, εν τω σχολείω εν συνδυασμώ με την καλλιέργειαν της γλώσσης, ήτις επίσης αποτελεί την μεγαλυτέραν και αφευδεστέραν Εθνικήν εμφάνισιν ενός τόπου».¹²⁹ Θα έπρεπε, επίσης, να διδάσκουν την ιστορία της Μακεδονίας «από ελληνικής απόψεως».¹³⁰ Ευρεία ήταν η διάδοση της

¹²⁶ *Ελεγχος*, 12-08-1927, 23-09-1927 και 7-10-1927. Στο φύλλο της 7-10-1927 καταθέτει αναλυτικό πρόγραμμα δεκαπέντε προτάσεων, εκ των οποίων η τελευταία είναι να χρησιμοποιηθεί «η ευγένεια και η πυγμή (το γάντι και η γροθιά)» και να δοθεί «διαβατήριον εις τους ταραξίας δια το εξωτερικόν».

¹²⁷ ΓΑΚ Φλώρινας, ό.π., φ. 29, αυτ.

¹²⁸ ΓΑΚ Φλώρινας, ό.π., φ. 31, αυτ.

¹²⁹ ΓΑΚ Φλώρινας, ό.π., φ. 33, αυτ.

¹³⁰ Προτάσεις του εκπαιδευτικού συνεδρίου Κοζάνης περί των ξενοφώνων σχολείων, Αρχαικές Συλλογές ΑΠΘ, Συλλογή Τριανταφυλλίδη, arc-2005-13170.

αντίληψης ότι η «εξελλήνισις» θα μπορούσε να επιτευχθεί ευχερέστερα, αν το έργο αυτό αναλάμβαναν γηγενείς δάσκαλοι, που γνώριζαν καλύτερα τις τοπικές συνθήκες. Η επικράτηση της αντίληψης αυτής εξηγεί και τον πολλαπλασιασμό των Διδασκαλείων της Δυτικής Μακεδονίας. Παρέχονταν, μάλιστα, κίνητρα στους ξενόφωνους για να φοιτήσουν σε αυτά.¹³¹

Καίριας σημασίας θεωρούνταν η τήρηση της υποχρεωτικής φοίτησης και η αυστηρότερη εφαρμογή του σχετικού νόμου, καθώς και η επιβολή μεγαλύτερου προστίμου στους γονείς που δεν μεριμνούσαν για την φοίτηση των τέκνων τους. Αλλά ακόμα και η τακτική φοίτηση στο σχολείο δεν κρινόταν επαρκής. Έπρεπε να βρεθούν τρόποι, ώστε τα παιδιά να περνούν περισσότερη ώρα στο σχολείο παρά στο σλαβόφωνο οικογενειακό περιβάλλον, προκειμένου να αναγκαστούν να χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα. Οι εκδρομές, η σύσταση προσκοπικών ομάδων, η αφιέρωση χρόνου στη φροντίδα των σχολικών κήπων από κοινού με τους εκπαιδευτικούς θεωρούνταν δραστηριότητες κατάλληλες για να συμβάλουν στην «εξελλήνισιν» των σλαβόφωνων παιδιών. Προτάθηκε, επίσης, η υποχρεωτική παραμονή των δασκάλων στις έδρες τους κατά τη διάρκεια των διακοπών, ώστε να εντατικοποιηθεί το εκπαιδευτικό έργο της αφομοίωσης των Σλαβόφωνων. Έμφαση δινόταν, τέλος, στη σημασία των σχολικών εορτών και των εορταστικών εκδηλώσεων εθνικού περιεχομένου.¹³²

Η ανέγερση νέων διδακτηρίων κρινόταν επιβεβλημένη, όχι μόνο για να καλυφθούν οι εκπαιδευτικές ανάγκες, αλλά και για να μπορούν να συγκριθούν με τα μεγαλοπρεπή διδακτήρια ορισμένων άλλοτε βουλγαρικών κοινοτήτων. Αιτήματα διατυπώνονταν για αποστολή θρανίων, εδρών, θρησκευτικών εικόνων, χαρτών και γενικότερα για την ενίσχυση της υλικοτεχνικής υποδομής των σχολείων, η οποία βρισκόταν σε απελπιστική κατάσταση.¹³³ Προτεινόταν, επίσης, η έκδοση αναγνωστικών ειδικών για τους ξενόφωνους μαθητές με απλή γλώσσα και περιεχόμενο και η κατάργηση της καθαρεύουσας. Η μείωση του κόστους των βιβλίων και της γραφικής ύλης ή ακόμη και η αποστολή δωρεάν βιβλίων, γραφικής ύλης και ρούχων σε άπορα παιδιά θα διευκόλυνε την προσέλευσή τους στο σχολείο.

¹³¹ Ηλιάδου – Τάχου, *Η «εξελλήνισις...»* ό.π., σ. 169-170.

¹³² ό.π., σ. 83.

¹³³ Φούκας, ό.π., σ. 162.

Η πρόταση για ίδρυση νηπιαγωγείων διατυπωνόταν σταθερά από τους επιθεωρητές αλλά και από τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς.¹³⁴ Μερικά ακόμη από τα προτεινόμενα μέτρα ήταν η λειτουργία εξατάξιων δημοτικών σχολείων, η ίδρυση οικοτροφείων όχι μόνο για τα αγόρια αλλά και για τα κορίτσια, η ίδρυση περισσότερων νυχτερινών σχολών για όσους δεν είχαν τελειώσει το σχολείο, η λειτουργία Κυριακών σχολείων για τα κορίτσια¹³⁵ και η ίδρυση μαθητικών βιβλιοθηκών.¹³⁶ Οι προτάσεις επεκτείνονταν και πέρα από τα όρια της εκπαίδευσης και του σχολείου. Σε αυτές συμπεριλαμβάνονταν η ίδρυση εκπολιτιστικών συλλόγων στα σλαβόφωνα χωριά και η εισαγωγή Σλαβόφωνων στο Στρατό και στα Σώματα Ασφαλείας.¹³⁷

Η ιδιωτική πρωτοβουλία – Η Μακεδονική Εκπαιδευτική Εταιρεία

Στα πλαίσια της εκπαιδευτικής του πολιτικής το ελληνικό κράτος συχνά ανέχθηκε ή νομιμοποίησε τον παρεμβατικό ρόλο ιδιωτικών σωματείων και φορέων, που υποκαθιστούσαν την ελλιπή κρατική παρουσία ή τη συμπλήρωναν. Στις ξενόφωνες περιοχές της Μακεδονίας, οι φορείς αυτοί ανέπτυξαν δράσεις ανεξάρτητες από την επίσημη εκπαιδευτική πολιτική αλλά εναρμονισμένες με αυτήν.¹³⁸ Μακρά παράδοση και δράση στην περιοχή είχε ο –ιδρυμένος από το 1869– Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων. Ένα παράδειγμα της δράσης του με στόχο τον γλωσσικό εξελληνισμό των Σλαβόφωνων ήταν η ίδρυση οικοτροφείου στην Έδεσσα αλλά και της Οικοκυρικής Σχολής της Φλώρινας με στόχο τον εξελληνισμό της «βουλγαροφώνου μητρός».¹³⁹

Στον νομό Φλώρινας, ιδιαίτερα σημαντικός υπήρξε ο ρόλος της Μακεδονικής Εκπαιδευτικής Εταιρείας. Ιδρύθηκε το 1925 στην Αθήνα με σκοπό «την προαγωγή της εκπαιδύσεως στη Μακεδονία και την διαπαιδαγώγησιν των νέων Μακεδόνων» μέσω της διανομής βιβλίων και γραφικής ύλης, της ενίσχυσης της υλικοτεχνικής υποδομής των σχολείων, της ίδρυσης νυκτερινών σχολών, βιβλιοθηκών, γυμναστικών και μουσικών

¹³⁴ ό.π., σ. 164.

¹³⁵ Ηλιάδου – Τάχου, ό.π., σ. 83.

¹³⁶ Φούκας, ό.π., σ. 166.

¹³⁷ Μιχαηλίδης, *Σλαβόφωνοι μετανάστες ...*, ό.π., σ. 158.

¹³⁸ Ηλιάδου – Τάχου, *Η «εξελληνισμός...»*, ό.π., σ. 107.

¹³⁹ Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, ό.π., σ. 345. ΜΜ/ΑΕΒ, φ. 107/3, Απόσπασμα της υπαριθ.3394 από 26 Φεβρουαρίου 1930 εκθέσεως του Νομάρχου Φλωρίνης Π.Καλλιγά, 26-2-1930, σ. 31.

συλλόγων, προσκοπικών ομάδων και της τέλεσης μεγαλοπρεπών σχολικών τελετών και εορτών. Θα συνέδραμε επίσης τις σχολικές Επιτροπές στην ανέγερση διδακτηρίων.¹⁴⁰

Η Μακεδονική Εκπαιδευτική Εταιρεία όχι μόνο απολάμβανε την κρατική στήριξη, αλλά φαίνεται ότι είχε αναλάβει τη χάραξη στόχων και την υλοποίηση σημαντικού μέρους της κρατικής εκπαιδευτικής πολιτικής.¹⁴¹ Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τις νυχτερινές σχολές η Μακεδονική Εκπαιδευτική Εταιρεία σχεδόν υποκατέστησε το κράτος, συντηρώντας πάνω από πενήντα τέτοιες σχολές στη Μακεδονία. Σε αυτές κάτοικοι της περιοχής που δεν διέθεταν τη στοιχειώδη εκπαίδευση διδάσκονταν ιστορία, γεωγραφία, αριθμητική και φυσικά την ελληνική γλώσσα.¹⁴² Σε κάθε περίπτωση, στόχος δεν ήταν μόνο η εξάλειψη του αναλφαβητισμού αλλά, κυρίως, η γλωσσική αφομοίωση των ξενόφωνων πληθυσμών.

Άλλες δραστηριότητες της Μακεδονικής Εκπαιδευτικής Εταιρείας ήταν η δημιουργία σχολικών κήπων, η ίδρυση Πρακτικών Σχολών Θηλέων, σημαντικών για την κοινωνικοποίηση και το γλωσσικό εξελληνισμό των κοριτσιών και αυριανών μητέρων,¹⁴³ η βράβευση των Επιθεωρητών των σχολείων της Μακεδονίας που επιδείκνυαν αξιόλογο εθνικό έργο,¹⁴⁴ η έκδοση του περιοδικού «Νέαι Χώραι». Μέχρι το 1931 φαίνεται ότι την οικονομική στήριξη των δράσεων αναλάμβαναν φορείς της περιφέρειας. Από το 1931, ωστόσο, οι δράσεις της χρηματοδοτούνταν αποκλειστικά από το κράτος.

1.2.3 Η περίοδος της τρομοκρατίας, 1936-1941

Νομοθεσία - Μέτρα σε βάρος της σλαβόφωνης μειονότητας

Με την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά σημειώνεται τομή στην πολιτική αφομοίωσης των Σλαβόφωνων. Αν μέχρι τότε είχε υιοθετηθεί μια «ήπια» στρατηγική αφομοίωσης, το δικτατορικό καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου έθεσε ως ξεκάθαρο στόχο την πάταξη της σλαβοφωνίας και εφάρμοσε αυταρχική πολιτική και σκληρά μέτρα καταστολής, αντιμετωπίζοντας τους Σλαβόφωνους ως δυνάμει εσωτερικούς εχθρούς. Από

¹⁴⁰ Ηλιάδου – Τάχου, ό.π., σ. 110-111.

¹⁴¹ ό.π., σ. 128.

¹⁴² ό.π., σ. 111.

¹⁴³ ό.π., σ. 134.

¹⁴⁴ ό.π., σ. 108.

τις προτεραιότητες του νέου καθεστώτος ήταν η παρακολούθηση του κομμουνιστικού κινδύνου και της ξένης προπαγάνδας. Οι συνήθειες ύποπτοι ήταν και πάλι οι Σλαβόφωνοι, η ετερότητα των οποίων είχε ταυτιστεί με τη βουλγαρική προπαγάνδα και τον κομμουνισμό. Η Υπηρεσία Αμύνης του Κράτους (είχε ιδρυθεί από τον Ιανουάριο του 1936) θα επιτελούσε σημαντικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση.¹⁴⁵

Τον Δεκέμβριο του 1936, ο Νόμος 376 «Περί μέτρων ασφαλείας οχυρών θέσεων» κήρυξε τους παραμεθόριους νομούς «αμυντικές περιοχές», που περιλάμβαναν «απαγορευμένες» και «επιτηρούμενες ζώνες». Ο νόμος, που απαγόρευε την είσοδο μη στρατιωτικών προσώπων στις απαγορευμένες ζώνες και την εγκατάσταση «μη Ελλήνων την Εθνικότητα», μπορούσε να επεκταθεί και στους ήδη εγκατεστημένους αλλοδαπούς ή αλλογενείς.¹⁴⁶ Οι στρατιωτικές αρχές, που ουσιαστικά ανέλαβαν την εξουσία στις περιοχές αυτές, εκδήλωναν απροκάλυπτα και συχνά με βίαιο τρόπο την καχυποψία τους απέναντι στους Σλαβόφωνους. Χαρακτηριστικές για τις προθέσεις του καθεστώτος ήταν οι προτάσεις του Νομάρχη Φλώρινας Ι. Τσακτσήρα, το 1937, ανάμεσα στις οποίες περιλαμβάνονταν η αφαίρεση του κλήρου γης από όσους κινούνταν εναντίον του κοινωνικού καθεστώτος, ο σχηματισμός λόχων εργασίας από τους φορείς των ανατρεπτικών ιδεών, ο εκτοπισμός τους και η εγκατάσταση στη θέση τους άλλων «καθ' όλα Ελλήνων». Την πλήρη «εθνικήν αφομοίωσιν καί ελληνοπρεπή διάπλασιν» της νεολαίας θα έπρεπε να αναλάβει σώμα συγκροτούμενο από απότακτους, απόστρατους ή έφεδρους αξιωματικούς. Για τον ίδιο σκοπό θα έπρεπε να ιδρυθούν νυχτερινές σχολές, όπου οι διδασκόμενοι θα μάθαιναν την ελληνική ιστορία και την ελληνική γλώσσα.¹⁴⁷

Η βασικότερη διαφορά από την προηγούμενη περίοδο ήταν η επίσημη απαγόρευση της σλαβοφωνίας σε όλη τη Μακεδονία. Η σχετική διαταγή του γενικού διοικητή Μακεδονίας (αρ. 122770/1936) έφερε τον τίτλο «Περί αποκαταστάσεως της ενιαίας γλώσσης». Αν και το κείμενο της διαταγής δεν έχει εντοπιστεί, οι αποφάσεις που λήφθηκαν από κοινοτικά συμβούλια ή από διοικήσεις Χωροφυλακής, τα δημοσιεύματα των εφημερίδων και οι μαρτυρίες όσων υπέστησαν την εφαρμογή των μέτρων δεν αφήνουν αμφιβολίες για το περιεχόμενο και τη στόχευση της διαταγής καθώς και για τη βιαιότητα με την οποία

¹⁴⁵ ΦΕΚ 58/25-01-1936, Α.Ν. «Περί συστάσεως Υπηρεσίας Εθνικής Αμύνης», 25-01-1936.

¹⁴⁶ ΦΕΚ 546/ 18-12-1936, Α.Ν. 376 «Περί μέτρων ασφαλείας οχυρών θέσεων», 16-12-1936.

¹⁴⁷ Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, ό.π., 346-347.

εφαρμόστηκε.¹⁴⁸ Σε έκθεση που συνέταξε το 1938, ο δάσκαλος Γ. Παπαδόπουλος επιδοκίμαζε την «απαγόρευση της χρησιμοποίησης της Μακεδονικής εις τας οδούς, τας κέντρα, τας συναλλαγάς και εις πάσαν εν γένει συναφή περίπτωσιν...».¹⁴⁹ Απαγορεύτηκαν ακόμη και τα σλαβικά τραγούδια, που ήταν μέρος της καθημερινότητας των σλαβόφωνων χωρικών,¹⁵⁰ συνεχίστηκε η αντικατάσταση των σλαβικών ονομάτων με ελληνικά και ενισχύθηκε η δράση των διαφόρων εθνικών σωματείων που στόχευαν στην «εξελληνίσιον» των κατοίκων.¹⁵¹

Η πάταξη της σλαβοφωνίας αποτελούσε εθνικό σκοπό, η επίτευξη του οποίου δικαιολογούσε τη χρήση κάθε μέσου. Οι ποινές ξεκινούσαν από την απλή επίπληξη και έφταναν μέχρι το βαρύ χρηματικό πρόστιμο, τη φυλάκιση, τα βασανιστήρια με υποχρεωτική κατανάλωση ρετσινόλαδου, για να αποβληθούν τα «βουλγαρικά δηλητήρια», και την εξορία.¹⁵² Η χρήση βίας και η τρομοκρατία κρατικής προέλευσης είναι το βασικό χαρακτηριστικό της περιόδου. Με συνοπτικές διαδικασίες μπορούσε οποιοσδήποτε ύποπτος «αντεθνικής» συμπεριφοράς να οδηγηθεί στις αρχές και να εκτοπιστεί σε στρατόπεδα συγκέντρωσης που είχε εγκαταστήσει η μεταξική δικτατορία σε νησιά του Αιγαίου.¹⁵³ Οι χωροφύλακες, καθώς λάμβαναν ποσοστά από τα πρόστιμα που επέβαλλαν, επιδείκνυαν ιδιαίτερο ζήλο στην εκπλήρωση του «εθνικού καθήκοντος». Στην πραγματικότητα, η αρμοδιότητα του δασκάλου για τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας είχε μεταβιβαστεί στον χωροφύλακα. Η επιδίωξη του καθεστώτος να ελέγχει ολοκληρωτικά τη ζωή των υπηκόων του επέτρεψε την αυταρχική συμπεριφορά των κατώτερων οργάνων ασφαλείας, που απέκτησαν, έτσι, την άνεση να συμπεριφέρονται ως «τοπικοί τύραννοι».¹⁵⁴ Τα σκληρά κατασταλτικά μέτρα υπονόμισαν κάθε προσπάθεια ενσωμάτωσης των Σλαβόφωνων στο ελληνικό εθνικό κράτος, εντός του οποίου αισθάνονταν και ήταν ανεπιθύμητοι.

¹⁴⁸ Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα...*, ό.π., σ. 163 και 167.

¹⁴⁹ Έκθεση του δασκάλου Γ. Παπαδόπουλου, αρχείο Ι. Μεταξά, φ. 36, στο Δημήτρης Λιθοξόου, «Η πολιτική του εξελληνισμού της μακεδονικής μειονότητας στον Μεσοπόλεμο», *Ο Πολίτης*, 124 (1993), σ. 37.

¹⁵⁰ Ραϊμόνδος Αλβανός, *Κοινωνικές συγκρούσεις και πολιτικές συμπεριφορές στην περιοχή της Καστοριάς (1922-1949)*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 187-188.

¹⁵¹ Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, ό.π., σ. 347. Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα...*, ό.π., σ. 174.

¹⁵² Κωστόπουλος, ό.π., σ. 167.

¹⁵³ Χριστίνα Βάρδα, «Όψεις της πολιτικής αφομοίωσης στη δυτική Μακεδονία στο Μεσοπόλεμο», *Τα Ιστορικά*, 10/18-19 (Ιούνιος – Δεκέμβριος 1993), σ. 168.

¹⁵⁴ Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα...*, ό.π., σ. 175-176.

Η εκπαιδευτική πολιτική της δικτατορίας Μεταξά

Μια εικόνα της εκπαιδευτικής πραγματικότητας κατά το 1936 αποτυπώνει σε έκθεσή του ο δάσκαλος Γ. Παπαδόπουλος, ένθερμος υποστηρικτής της νέας τάξης πραγμάτων, αναλύοντας τα πενιχρά αποτελέσματα της έως τότε αφομοιωτικής προσπάθειας. Ο συντάκτης της έκθεσης επισημαίνει την απέχθεια των Σλαβόφωνων «προς πάντα Έλληνα υπάλληλον, ιδίως προς τον διδάσκαλον», καθώς και την άρνησή τους να μάθουν την ελληνική γλώσσα, ενώ περιγράφει την εντύπωση της «γλωσσικής Βαβυλωνιάς» που θα αποκόμιζε κάποιος επισκεπτόμενος την περιοχή. Οι κάτοικοι «ουδέποτε μεταχειρίζονται την ελληνικήν». Ακόμη και οι εκπαιδευτικοί «μεταχειρίζονται συχνότατα την Βουλγαρικήν γλώσσαν».¹⁵⁵ Την απογοήτευσή του εκφράζει ιδιαίτερα για τους δημοδιδασκάλους της περιφέρειας Φλώρινας, οι οποίοι «περισυλλεγέντες υπό του Κράτους εκ των Σλαβοφώνων χωρίων εις μικράν ηλικίαν με αποκλειστικόν σκοπόν την ελληνοπρεπή διαπαιδαγώγησιν και μόρφωσιν τούτων εις τα οικοτροφεία και διδασκαλεία, ίνα χρησιμεύσωσι ως φορείς της Εθνικής Ιδέας εις την γενέτειράν των, δεν προσφέρουσι δυστυχώς καμμίαν υπηρεσίαν». Ίδια είναι η αξιολόγηση για το προσωπικό των Πρακτικών και Οικοκυρικών σχολών, αλλά και για τις νηπιαγωγούς, οι οποίες απέτυχαν να εκπληρώσουν την αποστολή τους, αφού και οι ίδιες «εντός και εκτός του σχολείου ομιλούσι την Βουλγαρικήν». Οι προτάσεις του Παπαδόπουλου περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, αποκλειστική χρήση της δημοτικής γλώσσας, ίδρυση νυκτερινών σχολών σε όλα τα σλαβόφωνα σχολεία και χορήγηση επιδομάτων στους δασκάλους των σλαβόφωνων περιοχών σε ένδειξη αναγνώρισης των ποικίλων αντιξοοτήτων που αντιμετωπίζουν. Επιβάλλεται, επίσης, να απαγορευτεί αυστηρά στους ξενοφώνους «να χαιρετώσι Βουλγαριστί και να τραγουδώσι άσματα μη Ελληνικά». Δύο χρόνια μετά, σε δεύτερη έκθεση που υποβάλλει ο Γ. Παπαδόπουλος, εκφράζοντας τον «άπειρον ενθουσιασμόν και θαυμασμόν» για το έργο που είχε συντελεστεί, επιδοκιμάζει την απαγόρευση της μητρικής γλώσσας των Σλαβόφωνων, διότι «τα νέα παιδιά θ' αντιληφθούν επί τέλους ότι ζουν εις

¹⁵⁵ Έκθεση του δασκάλου Γ. Παπαδόπουλου, αρχείο Ι. Μεταξά, φ. 36, στο Λιθοξόου, «Η πολιτική του εξελληνισμού της μακεδονικής μειονότητας στον Μεσοπόλεμο», *Ο Πολίτης*, 124 (1993), σ. 34.

την Ελλάδα και ότι το μάθημα των Ελληνικών δεν διδάσκεται εις τα σχολεία ως ξένον μάθημα».¹⁵⁶

Οι εκθέσεις του Γ. Παπαδόπουλου αποκαλύπτουν αφενός την αποτυχία της αφομοιωτικής πολιτικής που είχε εφαρμοστεί έως τότε, αφετέρου το πνεύμα με το οποίο θα επιχειρούνταν η πάταξη της ξеноφονίας. Το ενδιαφέρον του μεταξικού καθεστώτος προς αυτήν την κατεύθυνση εκδηλώνεται από πολύ νωρίς με τη θέσπιση του θεσμού του Γενικού Επιθεωρητού των ξένων και μειονοτικών σχολείων τον Οκτώβριο του 1936, τα καθήκοντα του οποίου προσδιορίστηκαν λεπτομερώς λίγους μήνες μετά.¹⁵⁷

Η γλώσσα που προκρίθηκε για τον γλωσσικό εξελληνισμό των Σλαβόφωνων ήταν η δημοτική στις τέσσερις μικρότερες τάξεις του δημοτικού. Το 1939 η διδασκαλία της επεκτάθηκε και στις δύο μεγαλύτερες τάξεις.¹⁵⁸ Σε επιστολή του προς τους Γενικούς Επιθεωρητές των Δημοτικών Σχολείων, ο Μεταξάς εξέφραζε τη λύπη του για το γεγονός ότι η διδασκαλία του μαθήματος της μητρικής γλώσσας γινόταν σε αρκετές περιπτώσεις «αφροντίστως και πλημμελώς» και εφιστούσε την προσοχή των Επιθεωρητών στη συμμόρφωση των διδασκόντων στο επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα.¹⁵⁹

Υψίστης σημασίας κρινόταν ο ρόλος που καλούνταν να διαδραματίσουν οι δάσκαλοι ως «εθνικοί απόστολοι». Με τη διδασκαλία τους αλλά και με διαλέξεις, άρθρα και δημόσιους λόγους θα εργάζονταν για την «καταπολέμησιν της ξеноφονίας και τον φρονηματισμόν των κατοίκων». Είχαν, μάλιστα, την υποχρέωση «να διδάξουν και εις τους λοιπούς, εκτός των μαθητών, κατοίκους την Ελληνικήν γλώσσαν» και, σύμφωνα με την εγκύκλιο του υπουργού Παιδείας τον Οκτώβριο του 1936, η αμοιβή τους θα ήταν μεγάλη, αν εργάζονταν επιτυχώς.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*. ..., ό.π., σ. 163.

¹⁵⁷ ΦΕΚ 460/17-10-1936, Α.Ν. 248 «Περί ιδρύσεως θέσεως Γενικού Επιθεωρητού των ξένων και μειονοτικών σχολείων», 12-10-1936. ΦΕΚ 258/06-07-1937, Β.Δ. «Περί των καθηκόντων του Γενικού Επιθεωρητού των ξένων και μειονοτικών σχολείων», 01-07-1937.

¹⁵⁸ ΦΕΚ 103/20-03-1939, Α.Ν.1644 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Αναγκ. Νόμου 952/1937 «περί ιδρύσεως Οργανισμού προς έκδοσιν σχολ. κλπ. βιβλίων», και τινών των περί διδακτικών βιβλίων κειμένων διατάξεων». Αν και ιδεολογικά η δικτατορία Μεταξά βρισκόταν εγγύτερα στο στρατόπεδο των αντιδημοτικιστών, ο αρχηγός της ανέθεσε στον Μανόλη Τριανταφυλλίδη να γράψει τη γραμματική της δημοτικής γλώσσας για την εκπαίδευση. Λιάκος, ό.π., σ.183.

¹⁵⁹ Εγκύκλιος του Ι. Μεταξά προς τους Γενικούς Επιθεωρητές Δημοτικών Σχολείων, στο <https://digital.lib.auth.gr/record/38402/files/arc-2005-12726.pdf?version=1> [Πρόσβαση στις 10 Δεκεμβρίου 2025].

¹⁶⁰ *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*, 15-10-1936, σ. 5.

Στη γλωσσική αφομοίωση στόχευε και η ίδρυση νυχτερινών σχολών για γυναίκες δεκαπέντε έως σαράντα ετών και άνδρες μέχρι πενήντα ετών. Τα μαθήματα που διδάσκονταν ήταν ανάγνωση, γραφή, ιστορία και επιπλέον για τις γυναίκες οικοκυρικά.¹⁶¹

Η ίδρυση νυχτερινών σχολών προβαλλόταν ως μέτρο για την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού και ως έργο εκσυγχρονιστικό. Στην πραγματικότητα η φοίτηση σε αυτές ήταν υποχρεωτική και οι απρόθυμοι τιμωρούνταν. Ο καταναγκαστικός της χαρακτήρας απέκλειε τη δυνατότητα των Σλαβόφωνων να επικαλεστούν άγνοια της ελληνικής γλώσσας και εξυπηρετούσε κατ' αυτόν τον τρόπο τη δίωξη της γλωσσικής ετερότητας.¹⁶²

Ενδιαφέρον εκδηλώθηκε επίσης για τον εξελληνισμό της «βουλγαροφώνου μητρός». Σε αυτό το πλαίσιο, το καθεστώς Μεταξά παρείχε οικονομική στήριξη στον Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, ο οποίος διατηρούσε σχολές και οικοτροφεία θηλέων καθώς και την Οικοκυρική Σχολή Φλώρινας.¹⁶³

Για την ανατροφή των νέων με σκοπό την «επιτέλεσιν των εθνικών σκοπών», όπως τονίζει ο Μεταξάς στον λόγο που απευθύνει προς τους γονείς και τους διδασκάλους τον Οκτώβριο του 1939, υπήρχαν δύο μέσα: το σχολείο και η ΕΟΝ.¹⁶⁴ Η τελευταία υπήρξε θεσμός τυπικά συμπληρωματικός του σχολείου, αλλά ουσιαστικά με κυρίαρχο ρόλο όσον αφορά τη διαπαιδαγώγηση της νεολαίας. Σε αυτήν ήταν υποχρεωμένοι να προσχωρήσουν όλοι οι μαθητές. Αλλά και για τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς η συμμετοχή στην ΕΟΝ ήταν κριτήριο της επαγγελματικής τους επάρκειας. Η δράση της ΕΟΝ στη Δυτική Μακεδονία απέκτησε ιδιαίτερη σημασία. Σύμφωνα με τον δάσκαλο Γ. Παπαδόπουλο, «αι Οργανώσεις της Εθνικής Νεολαίας αποτελούν αναμφισβητήτως φυτώρια καλλιέργειας και αναπτύξεως Εθνικής συνειδήσεως, εις την Δυτικήν Μακεδονίαν». Εξάλλου, η απροθυμία των σλαβόφωνων κατοίκων να ενταχθούν στην Οργάνωση ήταν για τους ιθύνοντες μια ακόμη απόδειξη των αντεθνικών τους προθέσεων.¹⁶⁵

Σημαντικές ήταν επίσης, οι παρελάσεις, οι σχολικές εορτές και οι διάφορες τελετές, που διοργανώνονταν με βάση τα προτάγματα της μεταξικής δικτατορίας σε πνεύμα εθνικοφροσύνης. Στη διοργάνωση και στη «λαμπρότητα» των τελετών αυτών συνέβαλλαν

¹⁶¹ Έκθεση του δασκάλου Γ. Παπαδόπουλου, στο Λιθοξόου, ό.π., σ. 38.

¹⁶² Κωστόπουλος, ό.π., σ. 170-171.

¹⁶³ Διβάνη, ό.π., σ. 344-345.

¹⁶⁴ Ιωάννης Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. Β', Αθήνα 1969, σ. 157.

¹⁶⁵ Έκθεση του δασκάλου Γ. Παπαδόπουλου, στο Λιθοξόου, ό.π., σ. 37-38.

οι δάσκαλοι και οι μαθητές, η συμμετοχή των οποίων ήταν απαραίτητη ως απόδειξη του πατριωτικού εθνικού τους φρονήματος.¹⁶⁶

Η προσπάθεια εξελληνισμού των Σλαβόφωνων μέσω των σκληρών κατασταλτικών μέτρων του μεταξικού καθεστώτος, όχι μόνο δεν πέτυχε τον στόχο της, αλλά, αντίθετα, οδήγησε στην ανάπτυξη εχθρικών αισθημάτων προς το ελληνικό κράτος και τον εθνικισμό του και διαμόρφωσε πρόσφορο έδαφος για την ξένη προπαγάνδα.

¹⁶⁶ *Εμπρός*, Έδεσσα, 18-10-1936. *Ελεύθερος Λόγος*, Έδεσσα, 25-10-1936.

Κεφάλαιο 2. Οι Τσάμηδες

2.1 Ιστορικό πλαίσιο – Ο χώρος και οι άνθρωποι

Τσαμουριά ονομαζόταν το τμήμα της Ηπείρου που αντιστοιχούσε περίπου στην περιοχή της σημερινής Θεσπρωτίας. Κέντρα της ήταν οι Φιλιάτες, η Παραμυθιά, το Μαργαρίτι και η Πάργα. Στην περιοχή, που προσαρτήθηκε στο ελληνικό κράτος μετά την ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, ζούσαν περισσότεροι από 20.000 αλβανόφωνοι μουσουλμάνοι, γνωστοί ως Τσάμηδες.¹⁶⁷ Στον ελληνικό δημόσιο λόγο, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, οι Τσάμηδες αναφέρονται ως «μωαμεθανοί της Τσαμουριάς», «μωαμεθανοί ή μουσουλμάνοι αλβανικής καταγωγής», «Τσάμηδες» ή «αλβανόφωνοι Τσάμηδες»,¹⁶⁸ αλλά και ως «Αλβανοί».¹⁶⁹ Η πρόταξη της αλβανικής καταγωγής θα αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία την περίοδο της ανταλλαγής των πληθυσμών.¹⁷⁰ Η Ελλάδα, πάντως, δεν αναγνώρισε ποτέ επισήμως τους μουσουλμάνους της Ηπείρου ως εθνική-αλβανική μειονότητα, αλλά ως ένα τμήμα των μουσουλμανικών κοινοτήτων που διαβιούσαν στις Νέες Χώρες.¹⁷¹

Όπως και στην περίπτωση των Σλαβόφωνων, ο ακριβής προσδιορισμός του αριθμού των Τσάμηδων της Ηπείρου δεν είναι εύκολος. Η Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής, έπειτα από περιοδεία στην Ήπειρο τον Ιούνιο του 1925, αναφέρει 20.160 κατοίκους, διασκορπισμένους σε 63 πόλεις και χωριά. Από αυτούς οι 2.993 ως ανταλλάξιμοι είχαν

¹⁶⁷ Δημήτρης Μιχαλόπουλος, *Τσάμηδες*, Αρσενίδης, Αθήνα, 1994, σ. 19-20. Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, ό.π., σ. 218. Ελευθερία Μαντά, *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου (1923–2000)*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 17-18. Ο όρος Τσάμηδες αρχικά περιλάμβανε όλους τους κατοίκους της Τσαμουριάς (μουσουλμάνους και χριστιανούς). βλ. Ηλίας Σκουλίδας, «Οι σχέσεις Ελλάδος - Αλβανίας», στο Ν. Μέρτζος κ.ά. (συλλογικό), *Βαλκάνια 1912-2011. Εκατό Χρόνια Θύελλες και Χίμαιρες*, Θεσσαλονίκη, 2012, σ. 215.

¹⁶⁸ Λάμπρος Μπαλτσιώτης, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες από την είσοδό τους στο ελληνικό κράτος μέχρι την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου (1913–1940). Η ιστορία μιας κοινότητας από το millet στο έθνος*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2009, σ. 381-382.

¹⁶⁹ Δημοσθένης Μ. Ανδρεάδης, *Η Ελλάς και οι γείτονές της*, Εκδ. Οίκος Δ. & Π. Δημητράκου, Αθήνα, 1925, σ. 38.

¹⁷⁰ Μπαλτσιώτης, ό.π., 372.

¹⁷¹ Georgia Kretsi, “The ‘Secret’ Past of the Greek-Albanian Borderlands. Cham Muslim Albanians: Perspectives on a Conflict over Historical Accountability and Current Rights”, *Ethnologia Balkanica* 6 (2002), σ. 174.

εγκαταλείπει την Ελλάδα, και άρα παρέμεναν λίγο περισσότεροι από 17.000.¹⁷² Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της Ηπείρου που μιλούσαν την αλβανική γλώσσα ήταν 17.008.¹⁷³ Αν ληφθεί υπόψη ο δισταγμός των αλλόγλωσσων να δηλώσουν ομιλούμενη γλώσσα διαφορετική από την επίσημη, δεδομένης της αρνητικής αντιμετώπισης της ετερότητας από το επίσημο κράτος, ο αριθμός τους ήταν μάλλον μεγαλύτερος και θα πρέπει να υπολογιστεί στις 23.000-24.000 στα μέσα της δεκαετίας του 1930.¹⁷⁴

Οι Τσάμηδες ασχολούνταν κυρίως με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, ενώ υπήρχε και μικρή βιοτεχνική δραστηριότητα.¹⁷⁵ Σε ό,τι αφορά το οικονομικό και κοινωνικό τους υπόβαθρο δεν υπήρχε απόλυτη ομοιογένεια. Η πλειοψηφία ήταν μικρομεσαίοι ιδιοκτήτες γης, ενώ υπήρχαν και αρκετοί ακτήμονες.¹⁷⁶ Υπήρχαν, όμως, στην περιοχή και μεγαλογαιοκτήμονες με σημαντική ακίνητη περιουσία, οι οποίοι είχαν θέση ισχύος ανάμεσα στους υπόλοιπους Τσάμηδες.¹⁷⁷

Οι συνθήκες ζωής των Τσάμηδων ήταν δύσκολες. Η γενικότερη οικονομική δυσπραγία της περιοχής, οι ανεπαρκείς υποδομές, το ανύπαρκτο οδικό δίκτυο, η έλλειψη υγειονομικής περίθαλψης, το αίσθημα ανασφάλειας, το έντονο πρόβλημα της ληστείας ταλαιπωρούσαν τους κατοίκους της περιοχής. Πέρα από την ανεπάρκεια του κρατικού μηχανισμού, οι Τσάμηδες ταλανίζονταν από τις αυθαιρεσίες των τοπικών φορέων της εξουσίας, τις προκαταλήψεις και την καχυποψία για το αμφίβολο εθνικό τους φρόνημα. Η δικαιολογημένη πικρία που αισθάνονταν τους καθιστούσε ευάλωτους στα κελεύσματα της αλβανικής και της ιταλικής προπαγάνδας.¹⁷⁸

¹⁷² Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη 1932, σ. 388. Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, ό.π., σ. 234.

¹⁷³ Μαντά, ό.π., σ. 18.

¹⁷⁴ ό.π., σ. 20-22.

¹⁷⁵ Μπαλτσιώτης, ό.π., σ. 21-27.

¹⁷⁶ Lambros Baltiotis, "The Muslim Chams of Northwestern Greece The Grounds for the Expulsion of a 'Non-Existent' Minority Community", *European Journal of Turkish Studies*, 12 (2011), σ. 4-5. Διαθέσιμο στο <http://journals.openedition.org/ejts/4444>; DOI: <https://doi.org/10.4000/ejts.4444> [πρόσβαση στις 29 Ιανουαρίου 2026].

¹⁷⁷ Αλέξης Ηρακλειδής, *Πολυκύμαντες σχέσεις. Έλληνες – Αλβανοί, 1821-2021*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2022, σ. 446. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αρκετοί από αυτούς αποτελούσαν τμήμα της οθωμανικής ελίτ και κατείχαν υψηλά αξιώματα. Baltiotis, ό.π., σ. 5.

¹⁷⁸ Μαντά ό.π., σ. 58-59, 72.

2.1.1 Οι Τσάμηδες και η ανταλλαγή των πληθυσμών – Οι ελληνοαλβανικές σχέσεις

Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου αποτέλεσαν το δεύτερο κατά σπουδαιότητα μειονοτικό πρόβλημα του κράτους. Το ζήτημά τους συνδέεται στενά με την υποχρεωτική ανταλλαγή των Ελλήνων ορθοδόξων της Τουρκίας και των μουσουλμάνων κατοίκων της Ελλάδας, η οποία προβλεπόταν από τη Σύμβαση της Λωζάνης (30 Ιανουαρίου 1923).¹⁷⁹

Οι επιπτώσεις της Σύμβασης υπήρξαν καθοριστικές για το μέλλον των Τσάμηδων και σχετίζονταν τόσο με το θέμα της ανταλλαξιμότητάς τους όσο και με την τύχη των περιουσιών τους και την απόδοσή τους στους πρόσφυγες, εφόσον οι Τσάμηδες υπάγονταν τελικά στην ανταλλαγή.¹⁸⁰ Καθόρισαν, επίσης τη στάση τους απέναντι στο ελληνικό κράτος και τους έστρεψαν σταδιακά προς την Αλβανία σε αναζήτηση προστασίας.¹⁸¹

Στο κείμενο της Σύμβασης της Λωζάνης δεν υπήρχε ιδιαίτερη πρόβλεψη για τους μουσουλμάνους αλβανικής καταγωγής που ζούσαν στην Ήπειρο και στη Δυτική Μακεδονία. Η ελληνική πλευρά, λίγο πριν την υπογραφή της Σύμβασης, σε μια προσπάθεια να φανεί διαλλακτική και να ενισχύσει το προφίλ της εντός της ΚτΕ, είχε δηλώσει ότι, λόγω της αλβανικής καταγωγής τους, δεν σκόπευε να τους συμπεριλάβει στους ανταλλάξιμους πληθυσμούς.¹⁸² Στην πράξη, όμως, ο προσδιορισμός της εθνικής ταυτότητας των πληθυσμών αυτών αποδείχθηκε εξαιρετικά περίπλοκος. Η εθνική τους συνείδηση δεν ήταν σαφώς διαμορφωμένη και το κριτήριο με βάση το οποίο αυτοπροσδιορίζονταν ήταν η θρησκεία: αισθάνονταν, δηλαδή, περισσότερο μουσουλμάνοι παρά Αλβανοί ή Τούρκοι.¹⁸³

Το ελληνικό κράτος, στην πραγματικότητα, επιθυμούσε την αποχώρηση όσο το δυνατόν περισσότερων μουσουλμάνων και πίεζε προς αυτή την κατεύθυνση με κάθε δυνατό τρόπο. Αφενός η παρουσία τους θεωρούνταν ότι αποτελούσε κίνδυνο για τη στρατιωτική ασφάλεια της μεθορίου, αφετέρου η απομάκρυνσή τους υπηρετούσε τον πάγιο στόχο της

¹⁷⁹ Μαντά, ό.π., σ. 25.

¹⁸⁰ Kretsi, ό.π., σ. 174.

¹⁸¹ Baltiotis, ό.π., σ. 7.

¹⁸² Ladas, ό.π., σ. 384. Μιχαλόπουλος, ό.π., σ. 28-29. Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, ό.π., σ. 223. Μαντά ό.π., σ. 26.

¹⁸³ Μαντά ό.π., σ. 34.

εθνικής καθαρότητας.¹⁸⁴ Επιπλέον, οι τεράστιες αγροτικές εκτάσεις των μουσουλμάνων μεγαλογαιοκτημόνων θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν για την αποκατάσταση των προσφύγων.¹⁸⁵ Τον Φεβρουάριο του 1923, αποφασίστηκε με νομοθετικό διάταγμα η αναγκαστική απαλλοτρίωση της μεγάλης κτηματικής ιδιοκτησίας των πλούσιων Τσάμηδων και λίγο μετά εγκαταστάθηκαν στην περιοχή 18.000 πρόσφυγες.¹⁸⁶ Η παρουσία τους χρησιμοποιήθηκε ως μοχλός πίεσης προς τους Τσάμηδες, ώστε να εξαναγκαστούν να μεταναστεύσουν.¹⁸⁷ Οι απαλλοτριώσεις που έγιναν τελικά δεν περιορίστηκαν στις μεγάλες κτηματικές ιδιοκτησίες των μπέηδων, αλλά επεκτάθηκαν και στις μικροϊδιοκτησίες. Οι αποζημιώσεις ήταν πενιχρές ή καθυστερούσαν και οι φτωχοί Τσάμηδες δεν είχαν τη δυνατότητα να προσφύγουν στην ελληνική δικαιοσύνη. Πολλοί από αυτούς είχαν κριθεί ανταλλάξιμοι, αλλά, καθώς η ολοκλήρωση της ανταλλαγής καθυστερούσε, αναγκάζονταν να συγκατοικήσουν με τους πρόσφυγες στα σπίτια που πριν τους ανήκαν, μέχρι να ολοκληρωθεί η διαδικασία. Το ζήτημα της απόδοσης των περιουσιών τους ή –έστω– της ικανοποιητικής αποζημίωσης παρέμεινε και στα επόμενα χρόνια άλυτο και επηρέασε καθοριστικά τη διάθεση και τη στάση των μουσουλμάνων της Τσαμουριάς απέναντι στο ελληνικό κράτος.¹⁸⁸

Η αλβανική κυβέρνηση είχε από νωρίς εκδηλώσει το ενδιαφέρον της για το θέμα ζητώντας την εξαίρεση των Αλβανών της Ηπείρου και τονίζοντας τη γλωσσική, φυλετική και πολιτισμική διαφοροποίησή τους από τους Τούρκους.¹⁸⁹ Συνέδεε, μάλιστα, το ζήτημα με την τύχη της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία. Η παραμονή των Τσάμηδων στο ελληνικό έδαφος θα λειτουργούσε ως μέσο πίεσης σε περίπτωση επανεμφάνισης του

¹⁸⁴ Λένα Διβάνη, «*Η ύπουλος θωπεία*». *Ελλάδα και ξένοι. 1821–1940*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2014, σ. 370-371. Ηρακλείδης, ό.π., σ. 450-451.

¹⁸⁵ Γιάννης Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923). Πρακτικές της ελληνικής διοίκησης. Σχέσεις με Χριστιανούς, γηγενείς και πρόσφυγες*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2009, σ. 213.

¹⁸⁶ Οι πρόσφυγες αυτοί τελικά μετακινήθηκαν στη Θεσσαλία το 1926. Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, ό.π., σ. 233, υποσ. 46.

¹⁸⁷ Baltiotis, ό.π., σ. 8. Konstantinos Tsitselikis, *Old and New Islam in Greece—From Historical Minorities to Immigrant Newcomers*, Studies in International Minority and Group Rights. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Pub., 2012, σ. 305.

¹⁸⁸ Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, ό.π., σ. 233. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι Συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας. Εβραίοι, Τσάμηδες*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2005, σ. 140-141. Γιάννης Κτιστάκης, «Περιουσίες Τσάμηδων και Αλβανών στην Ελλάδα. Άρση του εμπολέμου και διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου», σ. 5, διαθέσιμο στο <https://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=43> [Πρόσβαση στις 10-12-2025]. Tsitselikis, ό.π., σ. 305-306. Βλ. και ΜΜ/ΑΕΒ, φ. 58/1, Έκθεση Κωνσταντίνου Στυλιανόπουλου προς τον Βενιζέλο για την κατάσταση της μουσουλμανικής μειονότητας, 15-10-1930, σ. 9.

¹⁸⁹ Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, ό.π., σ. 224-225.

βορειοηπειρωτικού ζητήματος, διαμορφώνοντας μια ιδιότυπη κατάσταση «αμοιβαίας ομηρίας».¹⁹⁰ Στην υπόθεση αυτή την συνέδραμε και η ιταλική διπλωματία. Το Συμβούλιο της ΚτΕ αποφάνθηκε ότι αρμόδια για το θέμα θα ήταν η Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής, η συμβιβαστική πρόταση της οποίας ήταν τελικά να αναχωρήσουν για την Τουρκία όσοι το επιθυμούσαν και να εξαιρεθούν από την ανταλλαγή οι υπόλοιποι.¹⁹¹ Το ζήτημα θα εξακολουθούσε να προκαλεί τριβές μέχρι το 1926, τόσο σε διπλωματικό επίπεδο, με την εμπλοκή Ελλάδας, Αλβανίας και Τουρκίας, όσο και στη ζωή της ίδιας της κοινότητας, που υφίστατο συνεχείς πιέσεις για να εξαναγκαστεί να μεταναστεύσει.¹⁹²

Το 1926, οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις είχαν αντίκτυπο στο ζήτημα των Τσάμηδων. Ο Θεόδωρος Πάγκαλος, επιδίωξε –για λόγους οικονομικούς και στρατηγικούς– τη βελτίωση των σχέσεων με την Αλβανία και, τον Φεβρουάριο του 1926, ανακοίνωσε την απόφαση να εξαιρεθούν όλοι οι Τσάμηδες από την υποχρεωτική ανταλλαγή. Η ΚτΕ εξέφρασε την ικανοποίησή της για τις εξελίξεις και το θέμα θεωρήθηκε λήξαν.¹⁹³ Ωστόσο, την περίοδο 1927-1928, οι ελληνοαλβανικές σχέσεις θα γνωρίσουν νέα κρίση και από κατοίκους διάφορων κοινοτήτων θα υποβληθούν διαμαρτυρίες προς την ΚτΕ για κακομεταχείριση, για απαλλοτριώση των κτημάτων τους υπέρ των προσφύγων, για μη συμμετοχή στις κοινοτικές εκλογές και για το γεγονός ότι δεν λειτουργούσε κανένα αλβανικό σχολείο.¹⁹⁴

Μια διαφορετική διαχείριση του ζητήματος των Τσάμηδων θα ξεκινούσε με την επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία το 1928. Η κυβέρνηση Βενιζέλου αναγνώρισε τη βιαστική εφαρμογή του μέτρου των απαλλοτριώσεων και τις αδικίες σε βάρος των Τσάμηδων και κατανόησε την ανάγκη να αρθεί η εντύπωση του εχθρικού και ανάληπτου κράτους. Η καλύτερη διοίκηση, η επικράτηση της δικαιοσύνης, η δημόσια ασφάλεια, η εξασφάλιση των προϋποθέσεων για οικονομική ανάπτυξη της περιοχής ήταν απαραίτητες προϋποθέσεις για να καταστούν οι Τσάμηδες λιγότερο επιρρεπείς στην αλβανική

¹⁹⁰ Μαντά, *ό.π.*, σ. 35-36. Ηρακλείδης, *ό.π.*, σ. 450.

¹⁹¹ Μαντά, *ό.π.*, σ. 39.

¹⁹² Μπαλτσιώτης, *ό.π.*, σ. 214.

¹⁹³ Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, *ό.π.*, σ. 237. Μαντά *ό.π.*, σ. 42-43. Η ευνοϊκή για τους Τσάμηδες σύμβαση που αφορούσε τις απαλλοτριώσεις, μετά την πτώση του καθεστώτος του Πάγκαλου, αποσύρθηκε και το ζήτημα δεν επιλύθηκε ποτέ. Ηρακλείδης, *ό.π.*, σ. 452.

¹⁹⁴ Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, *ό.π.*, σ. 239. Για την κρίση στις ελληνοαλβανικές σχέσεις βλ. Βασίλειος Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και ελληνοαλβανικές σχέσεις*, Τόμος III, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1997, σ. 19-20.

προπαγάνδα.¹⁹⁵ Παρά τις καλές προθέσεις, ωστόσο, και την ευνοϊκή προς τους Τσάμηδες πολιτική του Βενιζέλου δεν σημειώθηκε καμία ουσιαστική βελτίωση στις συνθήκες ζωής τους και καμία πρόοδος στη διαδικασία ενσωμάτωσής τους στην ελληνική κοινωνία.¹⁹⁶ Το θέμα των αποζημιώσεων βρισκόταν ακόμη σε εκκρεμότητα και η εικόνα της οικονομικής εξαθλίωσης του πληθυσμού παρέμενε αμετάβλητη.¹⁹⁷ Μέχρι το 1932, εξάλλου, δεν είχαν χορηγηθεί στους μουσουλμάνους της Ηπείρου πιστοποιητικά μη ανταλλαξιμότητας.¹⁹⁸

Κατά την περίοδο 1933-1934, με αφορμή τα μέτρα σε βάρος της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία και τις εκατέρωθεν προσφυγές στην ΚτΕ, οι ελληνοαλβανικές σχέσεις επιδεινώθηκαν. Η προσφυγή των Αλβανών της Ηπείρου, μεταξύ άλλων, αφορούσε την παραβίαση των δικαιωμάτων τους για ελεύθερη χρήση της γλώσσας τους και για εκπαίδευση στην αλβανική γλώσσα. Η Επιτροπή Μειονοτήτων της ΚτΕ, ενώ απέρριψε όλες τις άλλες καταγγελίες σε βάρος της ελληνικής πλευράς, έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα εκπαιδευτικά ζητήματα και ζήτησε από την ελληνική πλευρά να υλοποιήσει όσα προβλέπονταν στις Συνθήκες περί μειονοτήτων. Αλλά και από την αλβανική πλευρά, που δυσανεστήθηκε για τη δικαίωση της ελληνικής προσφυγής στην ΚτΕ, εντάθηκαν οι πιέσεις για αλλαγές στο εκπαιδευτικό καθεστώς των Αλβανών της Τσαμουριάς.¹⁹⁹

Οι πολιτικές εξελίξεις και η επιβολή του αυταρχικού καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου δεν άφησαν ανεπηρέαστο το ζήτημα των Τσάμηδων, όπως άλλωστε και των υπόλοιπων μειονοτήτων. Τον Δεκέμβριο του 1936, ο νόμος 376 «Περί μέτρων ασφαλείας οχυρών θέσεων» επέβαλε περιορισμούς στην είσοδο, κυκλοφορία και εγκατάσταση στην περιοχή δυσχεραίνοντας την καθημερινή ζωή των κατοίκων. Οι Τσάμηδες, ως δυνάμει εσωτερικοί εχθροί, αντιμετωπίστηκαν με καχυποψία, εκφοβισμό και βία. Οι ελληνικές αρχές χρησιμοποίησαν κάθε είδους μέσο, συλλήψεις, φυλακίσεις, ξυλοδαρμούς απέναντι σε μια μειονότητα η οποία, όπως και οι Σλαβόφωνοι, θεωρούνταν επιρρεπής στην ανθελληνική προπαγάνδα γειτονικής χώρας.²⁰⁰ Το αίσθημα αδικίας και εχθρικής αντιμετώπισης από το

¹⁹⁵ Μαντά ό.π., σ. 72. Μπαλτσιώτης, ό.π., σ. 312.

¹⁹⁶ Μαντά ό.π., σ. 81.

¹⁹⁷ ΜΜ/ΑΕΒ, φ. 58/1, Έκθεση Κωνσταντίνου Στυλιανόπουλου προς τον Βενιζέλο για την κατάσταση της μουσουλμανικής μειονότητας, 15-10-1930, σ. 2-3.

¹⁹⁸ Κολλάρος, ό.π., σ. 369.

¹⁹⁹ Μαντά ό.π., σ. 83-84, 98-99.

²⁰⁰ ό.π., σ. 86-87.

ελληνικό κράτος ενέτεινε ο νόμος 735/1937,²⁰¹ που προέβλεπε αναγκαστική απαλλοτρίωση των υπολειπόμενων αλβανικών περιουσιών, αλλά και η καθυστέρηση στην καταβολή των προβλεπόμενων αποζημιώσεων. Η κατάσταση αυτή διαμόρφωσε το καταλληλότερο έδαφος για την αλβανική και την ιταλική προπαγάνδα και για τη σταδιακή διαμόρφωση αλβανικής εθνικής συνείδησης.²⁰²

2.2 Εκπαιδευτική πολιτική

2.2.1 Η εκπαιδευτική πολιτική κατά την περίοδο 1924-1928

Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην περιοχή των Βαλκανίων δεν είχαν αναπτύξει εκπαιδευτικό δίκτυο, αντίστοιχο με εκείνο που είχαν διαμορφώσει οι χριστιανικοί εθνικισμοί στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το ίδιο ίσχυε και για τους αλβανόφωνους μουσουλμάνους της Τσαμουριάς.²⁰³ Με την ένταξη της περιοχής στο ελληνικό κράτος, οι Τσάμηδες αποκτούσαν τυπικά τη δυνατότητα να ιδρύσουν κοινοτικά σχολεία, στα οποία θα διδάσκονταν η αλβανική γλώσσα και η θρησκεία τους.²⁰⁴ Καθώς, όμως, δεν υπήρχε αντίστοιχη εκπαιδευτική παράδοση, δεν εκδηλώθηκε σχετικό ενδιαφέρον για την ίδρυση τέτοιων σχολείων, γεγονός που, θεωρητικά τουλάχιστον, καθιστούσε ευχερέστερη την ένταξη των Τσάμηδων στην ελληνική δημόσια εκπαίδευση.²⁰⁵ Αυτή, άλλωστε, ήταν και η πρόθεση των ελληνικών κυβερνήσεων, εφόσον το ελληνικό σχολείο κρινόταν ως το σημαντικότερο μέσο για τη σφυρηλάτηση ελληνικού φρονήματος, για το γλωσσικό εξελληνισμό των Τσάμηδων και εντέλει την αφομοίωσή τους.²⁰⁶

²⁰¹ ΦΕΚ 228/15-6-1937, Ν. 735 «Περί των Μουσουλμάνων των επικαλουμένων αλβανική καταγωγή και περί αποδόσεως των παρ' αυτών διεκδικούμενων τμημάτων».

²⁰² Μαργαρίτης, ό.π., σ. 145.

²⁰³ Μπαλτσιώτης, ό.π., σ. 63.

²⁰⁴ Tsitselikis, ό.π., σ. 440.

²⁰⁵ Κωνσταντίνος Τσιούμης, «Προβλήματα εκπαίδευσης μειονοτήτων κατά τον Μεσοπόλεμο: Η περίπτωση των μουσουλμάνων Τσάμηδων της Θεσπρωτίας», *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Πρακτικά ΚΑ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (26-28 Μαΐου 2000)*, Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 399.

²⁰⁶ Μαντά, ό.π., σ. 54.

Για τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας, όχι μόνο στους Τσάμηδες αλλά γενικότερα στους ξενόφωνους πληθυσμούς, καθώς και για την ενίσχυση του εθνικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης, ιδιαίτερη σημασία αποδιδόταν στον παιδευτικό ρόλο του νηπιαγωγείου. Το 1924, μάλιστα, μεταφέρθηκε στους Φιλιάτες το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών Ιωαννίνων για την εκπαίδευση νηπιαγωγών από την περιοχή της Τσαμουριάς, που θα είχαν ως κύρια αποστολή τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας στα αλβανόφωνα χωριά. Οι νηπιαγωγοί εκπαιδεύονταν, σύμφωνα με προφορική μαρτυρία νηπιαγωγού, με κύριο στόχο να συμβάλουν με τη διδασκαλία τους στην εξάλειψη της αλβανικής γλώσσας.²⁰⁷ Τα χωριά, εξάλλου, στα οποία ιδρύονταν νηπιαγωγεία επιλέγονταν με κριτήριο την ανάγκη διάδοσης της ελληνικής γλώσσας (επρόκειτο για χωριά αποκλειστικά αλβανόφωνα ή χωριά με ιδιαίτερη δημογραφική σημασία).²⁰⁸

Η απόφαση του Πάγκαλου, το 1926, να εξαιρεθούν οι Τσάμηδες από την ελληνοτουρκική ανταλλαγή μετατόπισε το ενδιαφέρον από τον προσδιορισμό της καταγωγής και της εθνικής ταυτότητας των Τσάμηδων στον τρόπο με τον οποίο θα ενσωματώνονταν αυτοί στο ελληνικό κράτος.²⁰⁹ Την ίδια στιγμή, καθώς το ζήτημα της ανταλλαγής φαινόταν να διευθετείται, από την αλβανική πλευρά άρχισαν να διατυπώνονται εντονότερα αιτήματα για την ίδρυση αλβανικών σχολείων ή έστω τη διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας στα δημόσια σχολεία. Η διεκδίκηση αυτή σηματοδοτεί τη στροφή της αλβανικής προπαγάνδας προς αιτήματα «εθνικού» περιεχομένου.²¹⁰ Επιχειρήθηκε, εξάλλου, να συνδεθεί το ζήτημα της εκπαίδευσης των Τσάμηδων με αυτό της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία, με κύριο επιχείρημα το γεγονός ότι για την τελευταία λειτουργούσαν στην Αλβανία 65 σχολεία.²¹¹

Σε μια προσπάθεια να διασφαλίσει καλύτερη μεταχείριση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία, η ελληνική κυβέρνηση διόρισε, το 1927, δασκάλους της αλβανικής γλώσσας στους Φιλιάτες και την Παραμυθιά.²¹² Σύμφωνα με έγγραφο που απευθύνεται στο Υπουργείο Εξωτερικών, η Γενική Διοίκηση Ηπείρου (ΓΔΗ) «έχουσα συναίσθησιν των προς τας μειονότητας υποχρεώσεων προέβη εις διορισμόν δασκάλων τινών, αλλά και μετά

²⁰⁷ Τσιούμης, «Ξενόφωνοι πληθυσμοί ... ό.π., σ. 240.

²⁰⁸ Baltiotis, ό.π., σ. 9.

²⁰⁹ Μαντά ό.π., σ. 43.

²¹⁰ Μπαλτσιώτης, ό.π., σ. 279.

²¹¹ Μαντά ό.π., σ. 53.

²¹² Tsitselikis, ό.π., σ. 441.

τον διορισμόν τούτων δεν προσέρχονται μουσουλμανόπαιδες και μόνον εις τινά κέντρα διάφοροι χοτζάδες συγκεντρούσι ευαρίθμους μαθητάς εις ους διδάσκουσι θρησκευτικά και ολίγον την αλβανικήν γλώσσαν.»²¹³ Πράγματι, οι περισσότεροι μουσουλμάνοι προτιμούσαν να στέλνουν τα παιδιά τους σε ανεπίσημα μουσουλμανικά σχολεία, όπου διδάσκονταν τη μουσουλμανική θρησκεία, την αραβική γλώσσα και στοιχεία της αλβανικής γλώσσας. Το ελληνικό κράτος ανεχόταν αυτά τα ανεπίσημα σχολεία, αφενός γιατί χρησιμοποιούσε την ύπαρξή τους ως απάντηση στα αιτήματα της αλβανικής πλευράς για ίδρυση σχολείων, αφετέρου γιατί μπορούσε να διακόψει τη λειτουργία τους όποτε ήθελε, εφόσον λειτουργούσαν παράνομα. Έτσι, η προσπάθεια του Υπουργείου Εξωτερικών (σε αντίθεση με τη Γενική Διοίκηση Ηπείρου που επεδίωξε την αθόρυβη διακοπή της λειτουργίας τους) επικεντρώθηκε στην αποτροπή λειτουργίας νέων ανεπίσημων σχολείων και στην προσέλκυση των μουσουλμανόπαιδων στα ελληνικά σχολεία.²¹⁴

Στις διαμαρτυρίες που υποβλήθηκαν από κατοίκους ορισμένων κοινοτήτων προς την ΚτΕ, κατά την περίοδο 1927-1928 για το γεγονός ότι δεν λειτουργούσε κανένα αλβανικό σχολείο, η ΓΔΗ απάντησε ότι μόνο η κωμόπολη Φιλιατών είχε υποβάλει σχετικό αίτημα και μάλιστα για ίδρυση παρθεναγωγείου, καθώς η θρησκεία τους απαγόρευε τον «συγχρωτισμό αρρένων και θηλέων».²¹⁵ Το 1928 ιδρύθηκε, πράγματι, Παρθεναγωγείο στο Φιλιάτι. Επρόκειτο για ιδιωτικό σχολείο, που έκλεισε ένα χρόνο μετά λόγω έλλειψης μαθητριών, σύμφωνα τουλάχιστον με την ελληνική πλευρά. Από την αλβανική πλευρά, ωστόσο, διατυπώθηκαν αιτιάσεις ότι επιδιώχθηκε η διακοπή της λειτουργίας του, επειδή η διδασκαλία γινόταν στην αλβανική γλώσσα.²¹⁶ Είναι πάντως γεγονός ότι η ελληνική πλευρά δεν ενθάρρυνε την ίδρυση μουσουλμανικών σχολείων, τα οποία αντιμετώπιζε ως δυνάμει κέντρα ανθελληνικής προπαγάνδας, και προσπαθούσε να πείσει τους μουσουλμάνους γονείς να στείλουν τα παιδιά τους στα ελληνικά σχολεία, διορίζοντας μάλιστα δασκάλους της μουσουλμανικής θρησκείας σε χωριά με μικτό πληθυσμό.²¹⁷ Το

²¹³ Α.Υ.Ε., 1927, Α/20/β, αρ. 13078, Γενική Διοίκηση Ηπείρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 30/9/27, στο Κόντης, ό.π., σελ. 325.

²¹⁴ Μαντά, ό.π., σ. 54-55.

²¹⁵ Μπαλτσιώτης, ό.π., σ. 280.

²¹⁶ Μπαλτσιώτης, ό.π., σ. 281. Tsitselikis, ό.π., σ. 441.

²¹⁷ Μαντά, ό.π., σ. 53-54. Ανάλογη ανησυχία ενέπνεε και το γεγονός ότι είκοσι μουσουλμανόπαιδες είχαν σταλεί το 1928 από τους Φιλιάτες στην Αλβανία. Η αποστολή τους δημιουργούσε φόβους για την προπαγανδιστική δράση που θα ανέπτυσαν επιστρέφοντας από την Αλβανία. ΜΜ/ΑΕΒ, φ. 104/45, Έκθεση

μέτρο, όμως, δεν είχε ιδιαίτερη απήχηση. Ελάχιστα παιδιά μουσουλμάνων φοιτούσαν σε ελληνικά σχολεία και μάθαιναν την ελληνική γλώσσα.²¹⁸

Το βασικό επιχείρημα της ελληνικής πλευράς για την αρνητική στάση της ως προς την προοπτική ίδρυσης μουσουλμανικών σχολείων ήταν η απουσία διεθνούς δέσμευσης της Ελλάδας για κάτι τέτοιο. Επιπλέον, οι Τσάμηδες δεν είχαν ζητήσει σχολεία και εξάλλου, αν ήθελαν, είχαν τη δυνατότητα να ιδρύσουν δικά τους ιδιωτικά σχολεία.²¹⁹ Στην πραγματικότητα, η έλλειψη ουσιαστικού ενδιαφέροντος των μουσουλμάνων για την εκπαίδευση πρόσφερε στις ελληνικές αρχές την κατάλληλη δικαιολογία για τις ανεπάρκειες του εκπαιδευτικού δικτύου της περιοχής.²²⁰ Είναι χαρακτηριστική η εικόνα που αποτυπώνεται σε έγγραφο της ΓΔΗ τον Μάρτιο του 1928, στο οποίο αναφέρεται ότι όλες οι κοινότητες «στερούνται διδακτηρίων και σχολικών επίπλων». Η προσέλευση των μουσουλμανόπαιδων «υπό Έλληνα διδάσκαλον» ήταν απογοητευτική. Χαρακτηριστικά, αναφερόταν το παράδειγμα του Μαζαρακίου, όπου από τα 50-60 παιδιά φοιτούσαν μόνο 5-10. Το αίτημα του συνδικισμού Καρβουναρίου για ίδρυση σχολείου δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί, καθώς δεν υπήρχε κτήριο, έπιπλα και επαρκής αριθμός μαθητών. Στην εκπαιδευτική περιφέρεια Φιλιατών από τα έντεκα συνολικά σχολεία που είχαν ιδρυθεί, στα τρία δεν υπήρχαν ούτε δάσκαλοι, ούτε διδακτήριο.²²¹

2.2.2 Η εκπαιδευτική πολιτική κατά την περίοδο 1928-1936

Η επάνοδος του Ελευθέριου Βενιζέλου στην εξουσία σηματοδότησε μια διαφορετική διαχείριση τόσο των ελληνοαλβανικών σχέσεων όσο και του ζητήματος των Τσάμηδων. Η κυβέρνηση Βενιζέλου αναγνώρισε ότι η κατάσταση στην εκπαίδευση των Τσάμηδων ήταν αποκαρδιωτική και κατέβαλε συστηματικότερες προσπάθειες για την ένταξη των μουσουλμανόπαιδων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.²²² Καίριας σημασίας ήταν η

του Αχ. Καλεύρα προς τον Αλ. Καραπάνο σχετικά με την αλβανική προπαγάνδα στην Τσαμουργιά, Ιωάννινα 19-01-1929, σ. 8.

²¹⁸ Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, ό.π., σ. 242-243. Τσιούμης, «Προβλήματα εκπαίδευσης μειονοτήτων ... ό.π., σ. 400.

²¹⁹ Μιχαλόπουλος, ό.π., σ. 103-104. Μπαλτσιώτης, ό.π., σ. 283.

²²⁰ Τσιούμης, «Προβλήματα εκπαίδευσης ... ό.π., σ. 400.

²²¹ Α.Υ.Ε., 1928, Α/21/Ι, αρ. 3010, Γενική Διοίκηση Ηπείρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 8/3/28, στο Κόντης, ό.π, σελ. 347.

²²² Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, ό.π., σ. 246.

επιλογή των προσώπων που θα διαχειρίζονταν τα σύνθετα ζητήματα της περιοχής. Για τη θέση του Γενικού Διοικητή Ηπείρου, ο Βενιζέλος επέλεξε τον Αχιλλέα Καλεύρα, ο οποίος προσπάθησε να διαχειριστεί τα ιδιαίτερα ζητήματα της περιοχής με ρεαλισμό, θέτοντας ως κύριο στόχο την εξουδετέρωση της αλβανικής προπαγάνδας. Στην Έκθεσή του τον Ιανουάριο του 1929, τονίζει ότι η «χαλάρωσις της διοικητικής μηχανής» μετά το 1920 «είχεν άμεσον και θλιβερόν αντίκτυπον εις το ανώμαλον τμήμα της Βορειοδυτικής Ηπείρου». Αποδοκιμάζει την απουσία σύμπνοιας και συνεργασίας μεταξύ κεντρικής διοίκησης και τοπικών αρχών και στηλιτεύει τις αυθαίρετες πρωτοβουλίες των τοπικών παραγόντων στη διαχείριση των μειονοτικών ζητημάτων. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, «ο αξιωματικός της χωροφυλακής είχεν ιδίαν εθνικήν πολιτικήν. Αι τοπικαί στρατιωτικαί αρχαί είχον ωσαύτως ιδίαν εθνικήν πολιτικήν, ως επίσης οι εκπαιδευτικοί και οι εποικιστικοί υπάλληλοι».²²³

Μεταξύ άλλων, ο Καλεύρας περιγράφει την κατάσταση των εκπαιδευτικών πραγμάτων και προβαίνει σε σειρά προτάσεων. Αποδοκιμάζει τη σιωπηρή απαγόρευση του μαθήματος των θρησκευτικών, δηλαδή τη διδασκαλία του Κορανίου «παρά των Χοτζάδων», και αντιτίθεται στην αντίληψη του Επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης ότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός έπρεπε να παραμείνει «εις το σκότος και την αμάθειαν απαίδευτος». Προτείνει να ιδρυθούν ελληνικά σχολεία σε όλα τα μουσουλμανικά χωριά που είχαν τον απαιτούμενο πληθυσμό. Σε αυτά ο θρησκευτικός λειτουργός των μουσουλμάνων θα μπορούσε να διδάσκει το Κοράνι. Τονίζει ότι τα κακώς κείμενα στο χώρο της εκπαίδευσης των μουσουλμάνων γίνονταν αντικείμενο εκμετάλλευσης από την αλβανική προπαγάνδα, που έστελνε επιλεγμένα μουσουλμανόπαιδα στα οικοτροφεία των Αγίων Σαράντα και των Τυράνων. Την ίδια στιγμή, οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες διατύπωναν το παράπονο ότι κανένα μουσουλμανόπαιδο δεν γινόταν δεκτό σε ελληνικό οικοτροφείο.²²⁴

Παρόμοιες απόψεις εξέφραζε και ο Έπαρχος Παραμυθίας, ο οποίος κατανοούσε την πηγή δυσφορίας των μουσουλμάνων αναγνωρίζοντας τις αδικίες σε βάρος τους σε ό,τι αφορά

²²³ ΜΜ/ΑΕΒ, φ. 104/45, ό.π., σ. 3. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του υπομοίραρχου της χωροφυλακής Δημητρόπουλου, ο οποίος ερμήνευσε με αυθαίρετο τρόπο το Κοράνι και αποφάνθηκε ότι δεν απαγόρευε την κοινή φοίτηση των δύο φύλων. Έφτασε μάλιστα στο σημείο να διασύρει δημοσίως τον Γενικό Διοικητή Ηπείρου και τον Έπαρχο Παραμυθίας (τους οποίους στήριζε ωστόσο το Υπουργείο Εξωτερικών). Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, ό.π., σ. 249.

²²⁴ ΜΜ/ΑΕΒ, φ. 104/45, ό.π., σ. 14.

τις απαλλοτριώσεις. Πρότεινε την ίδρυση νηπιαγωγείων σε όλα τα μουσουλμανικά χωριά, τον διορισμό σε αυτά δασκάλων της μουσουλμανικής θρησκείας και τη λήψη μέτρων «άτινα συντελούσιν εις την αυθόρμητον εισροήν μουσουλμανοπαίδων εις το σχολείον». Τέτοια μέτρα ήταν η δωρεάν διανομή βιβλίων, η οργάνωση συσσιτίων για τους μαθητές, οι φορολογικές διευκολύνσεις για τους γονείς κοριτσιών, η ανέγερση νέων κτηρίων, καθώς και ειδικές αμοιβές για τους δασκάλους. Υποστήριζε, τέλος, ότι θα έπρεπε να γίνει σεβαστός ο θρησκευτικός περιορισμός για τη συνεκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών (και μάλιστα κατά παράβαση του Ν. 4397/1929 που καθιέρωνε τη μικτή φοίτηση).²²⁵

Το 1929 διορίζονται δέκα δάσκαλοι θρησκείας, φτάνοντας τον αριθμό των δεκατριών συνολικά.²²⁶ Κατά το σχολικό έτος 1929-1930, σύμφωνα με την έκθεση του επιθεωρητή δημοτικής εκπαίδευσης της περιφέρειας Παραμυθιάς, στα δέκα νηπιαγωγεία και στα εννέα δημοτικά σχολεία φοιτούσε μόνο το 25% των παιδιών της περιοχής, ενώ ο αριθμός των μαθητών μειωνόταν στις μεγαλύτερες τάξεις. Οι μουσουλμάνοι εξακολουθούσαν να μη στέλνουν τα κορίτσια στο σχολείο για θρησκευτικούς λόγους. Αλλά και η φοίτηση των αγοριών, τα οποία βοηθούσαν τις οικογένειές τους στις αγροτικές εργασίες, δεν ήταν τακτική. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος προτεινόταν από τους επιθεωρητές η υποχρεωτική φοίτηση των κοριτσιών και η αυστηρή εφαρμογή του νόμου για την υποχρεωτική φοίτηση των αγοριών, χωρίς ωστόσο απειλές κατά των γονέων και εκφοβισμό, που είχε αποδειχθεί ότι ενέτειναν την εχθρότητα προς το ελληνικό σχολείο και το ελληνικό κράτος εν γένει.²²⁷

Το καλοκαίρι του 1930 επισκέφθηκε την περιοχή ο Γενικός Επιθεωρητής Μειονοτήτων Κωνσταντίνος Στυλιανόπουλος. Στην αναλυτική έκθεσή του πρότεινε την ίδρυση διτάξιων σχολείων σε όλα τα μουσουλμανικά και μικτά χωριά. Σε αυτά θα υπήρχε τμήμα θηλέων, στο οποίο θα δίδασκε μόνο δασκάλα. Ως απαραίτητο προσόν διορισμού των δασκάλων πρότεινε τη –στοιχειώδη έστω– γνώση της αλβανικής, ώστε να μπορούν να προσεγγίσουν τους μαθητές και να τους προσελκύσουν στο ελληνικό σχολείο. Σημαντική θεωρούσε την ίδρυση νηπιαγωγείων, όπως επίσης και τη γνώση της αλβανικής για τις διοριζόμενες

²²⁵ Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, ό.π., σ. 248-249. Τσιούμης, «Προβλήματα εκπαίδευσης ... ό.π., σ. 402-403. Η στάση του Επάρχου, πάντως, θα αξιολογηθεί διαφορετικά από τον Γενικό Επιθεωρητή Μειονοτήτων. Βλ. ΜΜ/ΑΕΒ, φ. 58/1, Έκθεση Κωνσταντίνου Στυλιανόπουλου προς τον Βενιζέλο για την κατάσταση της μουσουλμανικής μειονότητας, 15-10-1930, σ. 7-8.

²²⁶ Μπαλτσιώτης, ό.π., σ. 348.

²²⁷ Μαντά ό.π., σ. 95-96.

νηπιαγωγούς, στοιχείο που θα μπορούσε να άρει την εντύπωση ότι επιδιώκεται η αναγκαστική αφομοίωση. Πρότεινε, επίσης, επιμίσθιο για τους δασκάλους της μουσουλμανικής θρησκείας, ώστε να διδάσκουν και την αλβανική γλώσσα (εκτός από τη γλώσσα του Κορανίου). Ο διευθυντής ή τουλάχιστον ένας διδάσκαλος θα έπρεπε να γνωρίζει την αλβανική για την απρόσκοπτη συνεννόηση με τους μαθητές και για να μπορεί να διδάσκει την αλβανική μερικές ώρες την εβδομάδα. Για το σκοπό αυτό, θα μπορούσαν να αναζητηθούν δάσκαλοι από την περιοχή ή να ληφθεί μέριμνα, ώστε να εκπαιδευτούν στο διδασκαλείο Ιωαννίνων μαθητές που συγκέντρωναν τα απαιτούμενα προσόντα. Στις προτάσεις του συμπεριλαμβανόταν και ένα «μικτόν σύστημα σχολείου κρατικο-κοινοτικού», το οποίο θα χρηματοδοτούνταν από τα βακουφικά έσοδα και από το κράτος.²²⁸

Στην ίδρυση μειονοτικών σχολείων, βεβαίως, ελλόχευε ο κίνδυνος διείσδυσης της αλβανικής προπαγάνδας. Για τον λόγο αυτό, θα έπρεπε να αποφασιστεί, κατά τον Στυλιανόπουλο, μόνο κατόπιν ανταλλαγμάτων στη Βόρειο Ήπειρο. Η διάνοιξη οριζόντων «επιδράσεως και συνεργασίας», ιδέα καινοφανής ως προς τη σύλληψη και τη διατύπωση, απαιτούσε να διδάσκεται η αλβανική γλώσσα και η μουσουλμανική θρησκεία σε όλα τα κρατικά σχολεία των μουσουλμανικών χωριών και – εφόσον υπήρχε επαρκής αριθμός μαθητών – και σε εκείνα των μικτών χωριών. Με το ίδιο πνεύμα κατανόησης, αναγνώριζε την ανάγκη να συνταχθεί και να τυπωθεί ειδικό αναγνωστικό για την αλβανική γλώσσα και συνιστούσε την περιστολή των μέτρων περί υποχρεωτικής φοίτησης, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τα κορίτσια. Τα υπάρχοντα σχολικά κτήρια θα έπρεπε να βελτιωθούν και να κατασκευαστούν νέα.²²⁹ Τέλος, πρότεινε την εισαγωγή περισσότερων μουσουλμανόπαιδων σε κρατικά οικοτροφεία, ώστε να περιοριστεί η μαθητική διαρροή στην Αλβανία.²³⁰

Οι προτάσεις του Στυλιανόπουλου θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν καινοτόμες, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά το σεβασμό της γλωσσικής ετερότητας των Τσάμηδων και των περιορισμών που έθετε το θρήσκευμά τους για την κοινή φοίτηση αγοριών και κοριτσιών, ακόμη κι αν, πίσω από τη «στοργικήν μέριμναν διά την μόρφωσίν των» και τη διάθεση να

²²⁸ ΜΜ/ΑΕΒ, φ. 58/1, ό.π.

²²⁹ Σε εκπαιδευτικό συνέδριο του 1930, ο επιθεωρητής Παραμυθιάς Π. Παυλούρος έκανε λόγο για τις άθλιες συνθήκες εργασίας των δασκάλων σε σχολεία που στεγάζονταν σε τζαμιά και καλύβες. Τα εκπαιδευτικά συνέδρια του 1930, Υπουργείον Παιδείας και Θρησκευμάτων, Αθήναι, σ. 348.

²³⁰ ΜΜ/ΑΕΒ, φ. 58/1, ό.π.

αφουγκραστεί τα παράπονα και να μετριάσει τις αιτιάσεις των Τσάμηδων, διαφαίνεται η κύρια στόχευση, που είναι η αποδυνάμωση της αλβανικής προπαγάνδας.

Πάντως, οι περισσότερες από τις προτάσεις του δεν υλοποιήθηκαν ποτέ. Η γραφειοκρατία και η κωλυσιεργία, οι παλινωδίες της διοίκησης, ο συντηρητισμός και οι παγιωμένες αντιλήψεις των τοπικών αρχών, η αδυναμία συνεννόησης κεντρικών και τοπικών φορέων εξουσίας δεν επέτρεψαν να εφαρμοστούν και να καρποφορήσουν οι προτεινόμενες αλλαγές.²³¹ Εκτός από τη δωρεάν διανομή βιβλίων, δεν σημειώθηκε καμία ουσιαστική πρόοδος. Οι γονείς εξακολουθούσαν να μη στέλνουν τα κορίτσια στο σχολείο, τα αγόρια σπανίως ολοκλήρωναν τη στοιχειώδη εκπαίδευση, η οργάνωση συσσιτίων που είχε αποφασιστεί για να προσελκυστούν οι μουσουλμανόπαιδες δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Με κέντρο το Μαργαρίτι και κύριους φορείς της αντίδρασης τους μουσουλμάνους ιερείς, οι Τσάμηδες εξακολουθούσαν να τηρούν στάση αρνητική απέναντι στο ελληνικό σχολείο.²³² Η πολιτική της επιβολής προστίμων στους γονείς για την άτακτη φοίτηση των παιδιών τους, γνωστή και από το παρελθόν, εντάθηκε κατά την περίοδο 1930-1934.²³³ Τα νηπιαγωγεία στην περιοχή εξακολούθησαν να λειτουργούν με κύριο στόχο την αποκλειστική διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και τη σταδιακή εγκατάλειψη της αλβανικής, προσανατολισμός που δύσκολα μπορούσε να μεταβληθεί. Η πρόταση για διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας αντιμετωπίστηκε με επιφύλαξη από όλες τις πλευρές, ενώ η επιδείνωση της κατάστασης των ελληνικών σχολείων στην Αλβανία δημιουργούσε πρόσθετες δυσχέρειες. Αν και από το πολιτικό γραφείο του ίδιου του Βενιζέλου δόθηκε η εντολή για αναζήτηση δασκάλων της αλβανικής γλώσσας, δεν κατέστη δυνατό να βρεθούν οι κατάλληλοι.²³⁴ Από το 1930, μάλιστα, αυξάνεται ο αριθμός των Τσάμηδων μαθητών που φοιτούν σε δευτεροβάθμια σχολεία της Αλβανίας, παρά τις προσπάθειες της ελληνικής πλευράς να τους αποθαρρύνει ή να τους εκφοβίσει.²³⁵ Εξάλλου, η επιλογή αυτή φαινόταν να είναι μονόδρομος για τους αποκλεισμένους από το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα Τσάμηδες, που αρχίζουν σταδιακά να κατανοούν τη σημασία της εκπαίδευσης.²³⁶

²³¹ Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, ό.π., σ. 252.

²³² Μαντά ό.π., σ. 80.

²³³ Μπαλτσιώτης, ό.π., σ. 345.

²³⁴ Τσιούμης, «Προβλήματα εκπαίδευσης ...», ό.π., σ. 404-405.

²³⁵ Μπαλτσιώτης, ό.π., σ. 341.

²³⁶ ό.π., σ. 344.

Κάποια ποσοτική βελτίωση διαφαίνεται στα στοιχεία που αφορούν το σχολικό έτος 1931-1932. Στα 35 μουσουλμανικά χωριά λειτούργησαν 19 δημοτικά σχολεία και 18 νηπιαγωγεία, ενώ στα 20 μικτά χωριά λειτούργησαν 20 δημοτικά και 9 νηπιαγωγεία. Η σύγκριση του αριθμού των νηπιαγωγείων με τους αντίστοιχους αριθμούς στα 135 χριστιανικά χωριά (10 μόλις νηπιαγωγεία) δείχνει σαφή προτίμηση στην ίδρυση νηπιαγωγείων στα μουσουλμανικά χωριά και μαρτυρεί τη σημασία που αποδιδόταν στο ρόλο του νηπιαγωγείου για τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και για τη μείωση του αριθμού των ξενοφώνων στις πρώτες τάξεις του δημοτικού.²³⁷ Πάντως, η εικόνα που παρουσίαζε η εκπαιδευτική πραγματικότητα παρέμεινε θλιβερή και στην επόμενη περίοδο. Στα περισσότερα χωριά δεν υπήρχαν διδακτήρια και κατάλληλος εξοπλισμός (ούτε καν θρανία), οι δάσκαλοι ήταν απογοητευμένοι από τις άθλιες συνθήκες και οι γονείς εξακολουθούσαν να κρατούν τα κορίτσια μακριά από το σχολείο τηρώντας τις επιταγές του Κορανίου που απαγόρευε τον συγχρωτισμό αγοριών και κοριτσιών.²³⁸

Το 1933 ο υπουργός Προνοίας και Αντιλήψεως Κ. Γκότσης ενημερώνει το Υπουργείο των Εξωτερικών ότι το σχέδιο για την εκπαίδευση «εντοπίων Νηπιαγωγών εκ της περιφέρειας Τσαμουργιάς» με τη μεταφορά του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών δεν εφαρμόστηκε λόγω οικονομικών δυσχερειών και προτείνει τον διορισμό «προσωρινών Κοινοτικών Νηπιαγωγών» σε «είκοσι τουλάχιστον Αλβανοφώνους κοινότητας» και μάλιστα «εκ του κονδυλίου των Εθνικών αναγκών». Φαίνεται ότι κατά την περίοδο αυτή το ενδιαφέρον για τη διδασκαλία και τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας απασχολεί εντονότερα τις ελληνικές αρχές.²³⁹

Βεβαίως, η θετική υποδοχή των ενεργειών αυτών από τους μουσουλμάνους κατοίκους της περιοχής δεν ήταν καθόλου δεδομένη. Η δυσφορία τους για την απαλλοτρίωση των περιουσιών τους και η συνακόλουθη εχθρότητα προς το ελληνικό κράτος ήταν λογικό να επηρεάζει και τα εκπαιδευτικά πράγματα. Μάλιστα σε έγγραφο του Επάρχου Θυάμιδος αναφέρεται ότι οι μουσουλμάνοι κάτοικοι σε πέντε χωριά της περιφέρειας αρνούταν ακόμη και να παραχωρήσουν κατοικία στους δασκάλους. Στο ίδιο έγγραφο, ο Έπαρχος

²³⁷ Α.Υ.Ε., 1935, Α/4/9, αρ. 55, Έπαρχος Θυάμιδος προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Φιλιάτες, 16/4/32, στο Βασίλειος Κόντης, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και ελληνοαλβανικές σχέσεις*, Τόμος IV, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1997, σ. 146-147. Τσιούμης, «Προβλήματα εκπαίδευσης ...», ό.π., σ. 404. Μπαλτσιώτης, ό.π., σ. 346.

²³⁸ Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, ό.π., σ. 242. Μαντά ό.π., σ. 79.

²³⁹ Μπαλτσιώτης, ό.π., σ. 347.

κάνει λόγο για τα κενά σε διδακτικό προσωπικό αλλά και ιδιαίτερη αναφορά στις μουσουλμανικές κοινότητες που δεν διέθεταν σχολείο, εκφράζοντας την απορία για ποιον λόγο δεν θα έπρεπε να μάθουν γραφή και ανάγνωση οι αλβανόφωνοι.²⁴⁰ Το σχολικό έτος 1934-1935 το ποσοστό των μουσουλμανόπαιδων που φοιτούσαν σε ελληνικά σχολεία σημείωσε κάποια αύξηση (55% των αγοριών και 20% των κοριτσιών στα μουσουλμανικά χωριά και αρκετά υψηλότερο, 80% και 75% αντίστοιχα, στα μικτά χωριά), αλλά το επίπεδο της εκπαίδευσης παρέμενε χαμηλό.²⁴¹

Η ενίσχυση της θέσης της Αλβανίας μετά την επαναπροσέγγιση με την Ιταλία και η αποδυνάμωση της ΚτΕ καθιστούσαν αναγκαία τη διατήρηση καλών σχέσεων με την Αλβανία, προκειμένου να διασφαλιστούν τα δικαιώματα της ελληνικής μειονότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, στις αρχές του 1936, διορίστηκαν πέντε δάσκαλοι της αλβανικής γλώσσας στα σχολεία της Τσαμουριάς (ανέλαβαν καθήκοντα έναν χρόνο αργότερα, υπό το καθεστώς Μεταξά). Η επιλογή των προσώπων είχε ιδιαίτερη σημασία για την ενίσχυση της εθνικής αποστολής του ελληνικού σχολείου. Οι δάσκαλοι ήταν αλβανοί υπήκοοι, καταγόμενοι από τη Βόρεια Ήπειρο, είχαν ήδη αναπτύξει «εθνική δράση» στην Αλβανία και, ως εκ τούτου, ενέπνεαν εμπιστοσύνη για τον τρόπο που θα εκτελούσαν τα καθήκοντά τους. Η επιλογή αυτή, ωστόσο, αντιμετωπίστηκε από το ελληνικό στοιχείο με καχυποψία και από την αλβανική πλευρά με απογοήτευση, καθώς οι δάσκαλοι που είχαν διοριστεί ήταν χριστιανοί, γεγονός που έθιγε το θρησκευτικό αίσθημα των μουσουλμάνων. Ήταν επίσης ανεπαρκείς για τη διδασκαλία της αλβανικής. Το αλβανικό Υπουργείο Εξωτερικών πρότεινε να διορίζονται οι δάσκαλοι από το ελληνικό κράτος, αλλά να είναι Αλβανοί. Η πρόταση αντιμετωπίστηκε θετικά και η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε από τον μουφτή Φιλιατών να υποδείξει τα κατάλληλα πρόσωπα που θα αντικαθιστούσαν τους Βορειοηπειρώτες δασκάλους. Η κυβέρνηση, πάντως, δεν ήταν το ίδιο θετική σε ό,τι αφορά την πρόταση για ίδρυση κοινοτικών σχολείων για τους Τσάμηδες.²⁴²

²⁴⁰ Α.Υ.Ε., 1935, Α/21/1, αρ. 12195, Γενική Διοίκηση Ηπείρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 19/12/33, στο Κόντης, ..., ό.π., σ. 209-211. Τσιούμης, «Προβλήματα εκπαίδευσης ... ό.π., σ. 406.

²⁴¹ Μαντά ό.π., σ. 97.

²⁴² ό.π., σ. 99-103.

2.2.3 Η εκπαιδευτική πολιτική της δικτατορίας Μεταξά (1936-1941)

Η επιβολή της δικτατορίας Μεταξά συνοδεύτηκε, όπως ήταν αναμενόμενο, από αλλαγή προσώπων στις τοπικές αρχές, οι οποίες έλεγχαν και επηρέαζαν την καθημερινή ζωή των μουσουλμάνων Τσάμηδων. Το 1936 ιδρύεται ο Νομός Θεσπρωτίας με έδρα την Ηγουμενίτσα,²⁴³ με βασικό σκοπό «να διοικηθώσι καλώς» οι 17.311 αλβανομουσουλμάνοι.²⁴⁴ Η «καλή διοίκησης» περιλάμβανε ακόμη πιο αυταρχικές πρακτικές απέναντί τους, όπως άλλωστε και απέναντι σε όλες τις μειονότητες. Το Νέο Κράτος ήταν ιδιαίτερα αυστηρό σε ό,τι αφορά τη χρήση άλλων γλωσσών πλην της ελληνικής. Χαρακτηριστικό του ζήλου προς αυτήν την κατεύθυνση είναι ότι αναζητήθηκαν δάσκαλοι «εγνωσμένου πατριωτισμού και ψυχικού σθένους», για να διδάξουν το Κοράνι στα ελληνικά.²⁴⁵ Η γλωσσική ετερότητα δεν ταίριαζε στο εθνικά συμπαγές και γλωσσικά ομοιογενές Νέο Κράτος, που την πολέμησε με εκφοβιστικά και κατασταλτικά μέτρα. Έτσι, απαγορεύτηκε η χρήση της αλβανικής γλώσσας τόσο στη δημόσια όσο και στην ιδιωτική ζωή. Η απαγόρευση επιβλήθηκε με αυστηρότητα που ποίκιλε κατά περιοχές ανάλογα με το ζήλο που επιδείκνυαν τα κρατικά όργανα και η χωροφυλακή. Στους γονείς που αμελούσαν για τη φοίτηση των τέκνων τους επιβάλλονταν αυστηρά πρόστιμα.²⁴⁶

Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι, σε σύγκριση με την τρομοκρατία που είχε επιβληθεί στους Σλαβόφωνους, υπήρξε μια σχετική ελαστικότητα, η οποία ερμηνεύεται από την ανησυχία για την τύχη της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία και για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων της.²⁴⁷ Συνεχίστηκαν, μάλιστα, οι διαπραγματεύσεις για το διορισμό Αλβανών δασκάλων και αποφασίστηκε τελικά, τον Δεκέμβριο του 1936, ο διορισμός πέντε δασκάλων που είχαν προταθεί από την αλβανική πρεσβεία της Αθήνας, για να διδάξουν την αλβανική γλώσσα και ενδεχομένως και τη θρησκεία λίγες ώρες την εβδομάδα. Την αντίθεσή τους στην παραπάνω απόφαση εξέφραζαν οι ελληνικές αρχές

²⁴³ ΦΕΚ 525/ 27-10-1936, Ν. 533 «Περί συστάσεως Νομού Θεσπρωτίας εν Ηπείρω» 25-10-1936.

²⁴⁴ Τσιούμης, «Προβλήματα εκπαίδευσης ... ό.π., σ. 407.

²⁴⁵ Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες...*, ό.π., σ. 257.

²⁴⁶ Ο Μπαλτσιώτης αναφέρει το χαρακτηριστικό παράδειγμα του Μαργαριτιού, όπου τα πρόστιμα είχαν φτάσει τις πενήντα χιλιάδες δραχμές. Μπαλτσιώτης, ό.π., σ. 369.

²⁴⁷ Μαντά ό.π., σ. 88.

ασφαλείας, που στο πρόσωπο των διορισμένων Αλβανών δασκάλων έβλεπαν πράκτορες της αλβανικής προπαγάνδας.²⁴⁸

Οι αποφάσεις αυτές, που δεν συνάδουν προς το αυταρχικό πνεύμα της αφομοιωτικής πολιτικής του μεταξικού καθεστώτος, μπορούν να ερμηνευθούν υπό το πρίσμα των ανησυχιών που ενέπνεε η αλβανική προπαγάνδα. Η κυβέρνηση Μεταξά είχε την ελπίδα ότι με αυτές τις παραχωρήσεις θα απέτρεπε χειρότερες εξελίξεις, όπως μια νέα προσφυγή στην ΚτΕ, που ενδεχομένως θα υποχρέωνε την Ελλάδα να ιδρύσει αμιγώς μειονοτικά σχολεία για τους αλβανικούς πληθυσμούς της περιοχής. Επιπλέον, έπρεπε να διασφαλιστούν τα δικαιώματα της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία και η απρόσκοπτη λειτουργία των εκεί σχολείων. Σε αυτό το κλίμα των εκατέρωθεν αιτημάτων και των αμοιβαίων υποχωρήσεων, την άνοιξη του 1937, διορίστηκαν τελικά οι δάσκαλοι της αλβανικής γλώσσας σε πέντε σχολεία της Τσαμουριάς και λίγο μετά οι διορισμοί επεκτάθηκαν σε πέντε ακόμη σχολεία.²⁴⁹ Διατυπώθηκε επίσης η πρόταση να αυξηθεί ο αριθμός των μουσουλμανόπαιδων που θα γίνονταν δεκτά στα κρατικά οικοτροφεία με σκοπό την κατάρτιση «στελεχών» που θα συνέβαλλαν στην αντίσταση απέναντι στην ξένη προπαγάνδα και στον «βαθμιαίον εξελληνισμόν» των μουσουλμανικών πληθυσμών.²⁵⁰

Το φθινόπωρο του 1937, η ελληνική και η αλβανική κυβέρνηση συμφώνησαν να διανεμηθούν αλβανικά αναγνωστικά, καθώς δεν υπήρχε αντίστοιχη ελληνική έκδοση. Τα αναγνωστικά θα ήταν ίδια με αυτά που χρησιμοποιούνταν στα δημοτικά σχολεία της Αλβανίας, εφόσον δεν υπήρχε κάποια αντίστοιχη ελληνική έκδοση, αλλά με κάποιες τροποποιήσεις σε όσα σημεία είχαν πατριωτικό χαρακτήρα (αναφορές στον Αλβανό βασιλιά, αλβανική σημαία, εθνικός ύμνος, πατριωτικά ποιήματα). Οι αρμόδιοι φορείς της Αλβανίας εξέδωσαν με δικά τους έξοδα και απέστειλαν τα αντίτυπα (αλφαβητάρια, ανθολόγιο, γραμματική και συντακτικό της αλβανικής γλώσσας).²⁵¹ Τρεις ακόμη δάσκαλοι της αλβανικής γλώσσας και της θρησκείας θα διορίζονταν την επόμενη χρονιά. Τα πρόσωπα επιλέχθηκαν και πάλι από την αλβανική κυβέρνηση, η οποία εξέφρασε την ικανοποίησή της για την υλοποίηση των παραπάνω δεσμεύσεων της ελληνικής πλευράς.

²⁴⁸ ό.π., σ. 103.

²⁴⁹ ό.π., σ. 103-105.

²⁵⁰ Α.Υ.Ε, 1937, Α/4/9α, αρ. 16459, Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα, 31/7/1937, στο Κόντης, ..., ό.π., σ. 306-307.

²⁵¹ Μαντά, ό.π., σ. 107.

Το 1939, πάντως, ύστερα από τη διαπίστωση ότι η επιλογή των προσώπων εξυπηρετούσε προπαγανδιστικούς σκοπούς, το ελληνικό Υπουργείο Παιδείας θα ζητήσει να γίνεται η επιλογή προσώπων από το εκπαιδευτικό συμβούλιο της περιφέρειας και όχι από την αλβανική πρεσβεία.²⁵²

²⁵² ό.π., σ. 105-108.

Συμπεράσματα

Τα αποτελέσματα της αφομοιωτικής πολιτικής μέσω του εκπαιδευτικού μηχανισμού δεν μπορούν να αξιολογηθούν αποκομμένα από το γενικότερο πλαίσιο της μειονοτικής πολιτικής που εφάρμοσε το ελληνικό κράτος κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου απέναντι στους Σλαβόφωνους και στους Τσάμηδες. Κύριο χαρακτηριστικό της πολιτικής αυτής υπήρξε η απουσία μιας σαφούς και σταθερής κατεύθυνσης. Οι αποκλίνουσες αντιλήψεις για την ενδεδειγμένη στρατηγική κυμαίνονταν από προτάσεις για χρηστή διοίκηση, που θα επέλυε τα τοπικά προβλήματα, θα διευκόλυνε την ενσωμάτωση των μειονοτήτων και θα ανταποκρινόταν στις διεθνείς δεσμεύσεις που είχε αναλάβει η Ελλάδα, μέχρι την άσκηση πιέσεων και την υιοθέτηση βίαιων πρακτικών, προκειμένου να εξαναγκαστούν οι μειονοτικοί πληθυσμοί να μεταναστεύσουν. Σε κάθε περίπτωση, στόχος ήταν η εξάλειψη κάθε γλωσσικής, θρησκευτικής, πολιτισμικής ιδιαιτερότητας, που θεωρούνταν ότι υπονόμει το ιδεώδες της εθνικής ομοιογένειας, καθώς και η εξουδετέρωση του κινδύνου που συνεπαγόταν η παρουσία των πληθυσμών αυτών για την εδαφική ακεραιότητα και για την εθνική ασφάλεια. Τόσο οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας όσο και οι Τσάμηδες της Ηπείρου αποτελούσαν δυνάμει στηρίγματα των αλυτρωτικών επιδιώξεων των βόρειων γειτόνων τους, της Βουλγαρίας και της Αλβανίας αντίστοιχα. Υπό αυτό το πρίσμα, η αφομοίωση προβαλλόταν ως αδιαπραγμάτευτη επιδίωξη.

Οι αφομοιωτικές πρακτικές και στις δύο περιπτώσεις εφαρμόστηκαν σε φτωχούς, κατά κύριο λόγο, αγροτικούς πληθυσμούς, που ταλανίζονταν από τη διοικητική ανεπάρκεια του ελληνικού κράτους και την ασυδοσία των τοπικών αρχών. Η γεωγραφική απόσταση από το διοικητικό κέντρο επέτρεπε σε τοπικούς παράγοντες να ασκούν αυθαίρετα προσωπική πολιτική. Οι τοπικοί φορείς εξουσίας, ο στρατός, η χωροφυλακή άλλοτε συμπορεύτηκαν με την επίσημη κρατική πολιτική και άλλοτε την υπονόμεισαν.

Όσον αφορά ειδικότερα τους Σλαβόφωνους, παρά το γεγονός ότι ένα σημαντικό ποσοστό ήταν ρευστής εθνικής συνείδησης –συχνό χαρακτηριστικό παραμεθόριων πληθυσμών– η αφομοίωσή τους προχωρούσε με εξαιρετικά αργούς ρυθμούς. Ο συντηρητισμός, η συμπαγής κοινωνική δομή, ο εσωστρεφής χαρακτήρας της πατριάς, που ελαχιστοποιούσε τις επαφές με το ελληνικό κράτος, υπονόμειναν τις σχετικές προσπάθειες. Επιπλέον, η οικονομική δυσπραγία, η έλλειψη ουσιαστικής κρατικής μέριμνας, η απουσία δημόσιων

έργων στην περιοχή δημιουργούσαν το αίσθημα της εγκατάλειψης από τους κρατικούς φορείς και διαμόρφωναν έδαφος πρόσφορο για την ανάπτυξη εχθρικών αισθημάτων προς το ελληνικό κράτος, καθώς και για τη διείσδυση της ξενικής προπαγάνδας. Ανασταλτικούς παράγοντες αποτέλεσαν, επίσης, η σύγκρουση γηγενών και προσφύγων, η ψηφοθηρική εκμετάλλευση των μειονοτικών πληθυσμών από τους τοπικούς πολιτευτές και η αδυναμία των κομμάτων να συνεννοηθούν μεταξύ τους με στόχο την υιοθέτηση κοινής πολιτικής.

Κατά την περίοδο Μεταξά, κάθε στοιχείο της σλαβικής κουλτούρας κρίθηκε εξοβελιστέο και ποινικοποιήθηκε. Το Νέο Κράτος αντιμετώπισε όλους γενικά τους Σλαβόφωνους ως απειλή κατά της εθνικής καθαρότητας και ως πράκτορες του βουλγαρικού επεκτατισμού. Η αντιμετώπισή τους ως υπόπτων αντεθνικής συμπεριφοράς, η εφαρμογή σκληρών και κατασταλτικών μέτρων και η βίαιη δίωξη της σλαβοφωνίας είχε αντίθετα από τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα. Τα μέτρα που επιβλήθηκαν –και τα οποία αποδείκνυαν την αποτυχία της αφομοιωτικής πολιτικής που είχε εφαρμοστεί ως τότε– προκάλεσαν απέχθεια προς οτιδήποτε σχετιζόταν με τον ελληνικό εθνικισμό, δημιούργησαν μαζικά εχθρούς, όχι μόνο του καθεστώτος αλλά και του ελληνικού κράτους, και απέκλεισαν για ένα μεγάλο μέρος των Σλαβόφωνων την διαμόρφωση ελληνικής εθνικής συνείδησης. Οι εξελίξεις επιβεβαίωσαν την εκτίμηση του Στυλιανόπουλου, το 1931, ότι «δια των μέσων τούτων δεν κατακτώνται ψυχαί, αλλά δημιουργούνται αντίπαλοι και ενυφαίνονται αγώνες αλυτρωτισμού».

Εντός αυτού του πλαισίου, ήταν αναμενόμενο να αντιμετωπίζεται ως εξάρτημα του εχθρικού κρατικού μηχανισμού και ο θεσμός της εκπαίδευσης, η οποία έθετε ως στόχο όχι μόνο την «γλωσσικήν αλλά και την ψυχικήν αφομοίωσιν των ξενοφώνων». Αν ο πρώτος στόχος επιτεύχθηκε σε ικανοποιητικό βαθμό, έστω με τη χρήση αυταρχικών πρακτικών, ο δεύτερος υπονομευόταν από το ίδιο το πνεύμα της εκπαιδευτικής πολιτικής, απαξιωτικό προς κάθε στοιχείο χαρακτηριστικό του σλαβικού πολιτισμού και άρα μη συμβατό προς το κυρίαρχο εθνικό πρότυπο. Το συσσωρευμένο μίσος των Σλαβόφωνων για την άδικη και βίαιη μεταχείρισή τους ενίσχυσε τις τάσεις ταύτισης ενός μεγάλου μέρους με τον βουλγαρικό ή ακόμη και με τον σερβικό αλυτρωτισμό και διέρρηξε τις ήδη προβληματικές σχέσεις με το ελληνικό κράτος.

Στην περίπτωση των Τσάμηδων υπήρχε ένα επιπλέον πρόβλημα. Η ετερότητά τους δεν περιοριζόταν στη γλώσσα, αλλά αφορούσε και το θρήσκευμα. Η διπλή αυτή διαφοροποίηση ως προς την κυρίαρχη ελληνική εθνική ταυτότητα απέκλειε τη συμπερίληψή τους στην εικόνα της εθνικής ομοιογένειας και «νομιμοποιούσε», κατά την αντίληψη των κρατούντων, την παραβίαση των δικαιωμάτων τους σε πολλά επίπεδα. Η δυσφορία των χριστιανών για την κατοχή μεγάλων εύφορων εκτάσεων γης από τους μουσουλμάνους Τσάμηδες και οι συγκρούσεις ως προς την ιδιοκτησία γης ελαχιστοποιούσαν τις πιθανότητες για την εξεύρεση ενός *modus vivendi*. Οι νεωτεριστικές εισηγήσεις των συνεργατών του Βενιζέλου κατά το διάστημα 1928-1932 δεν εφαρμόστηκαν στην πράξη. Και εδώ, όπως στην περίπτωση των Σλαβόφωνων, η έλλειψη συνέπειας και συνέχειας στο σχεδιασμό και στην εφαρμογή των κρατικών πολιτικών, η αδυναμία συνεργασίας κεντρικών και τοπικών φορέων εξουσίας και η γραφειοκρατία, πάγια χαρακτηριστικά του κρατικού μηχανισμού, λειτούργησαν ανασταλτικά για την οποιαδήποτε προσπάθεια βελτίωσης της κατάστασης στην περιοχή. Τα περισσότερα μέτρα ανακλήθηκαν από τις επόμενες κυβερνήσεις και το ζήτημα των απαλλοτριώσεων των μουσουλμανικών περιουσιών δεν επιλύθηκε ποτέ, ενισχύοντας τα εχθρικά αισθήματά προς το ελληνικό κράτος και καθιστώντας τους Τσάμηδες ευεπίφορους στην αλβανική προπαγάνδα. Όπως γράφει ο Καλεύρας στην έκθεσή του, «όταν η Ελλάδα μετά το 1920 εισήλθεν εις τον άχαρι του αλληλοσπαραγμού στίβον, το Κέντρον, απασχολημένον με καθημερινά πάσης άλλης φύσεως ζητήματα, δεν είχε καιρόν επαρκώς να μεριμνήση διά την εν Τσαμουργιά κατάστασιν». Ο «θλιβερός αντίκτυπος εις το ανώμαλον τμήμα της Βορειοδυτικής Ηπείρου» ήταν η αποστασιοποίηση των Τσάμηδων από το ελληνικό κράτος και η αναζήτηση προστασίας στην αλβανική πλευρά. Οι πρακτικές του μεταξικού καθεστώτος και η άνοδος του ιταλικού φασισμού, ο οποίος ενίσχυσε τον αλβανικό αλυτρωτισμό και εκμεταλλεύτηκε τη δυσαρέσκεια των Τσάμηδων, υπονόμισαν κάθε προοπτική ειρηνικής συνύπαρξης χριστιανών και μουσουλμάνων στην Τσαμουριά. Πολύ σύντομα η σύγκρουση θα εκδηλωνόταν ανοιχτά και με τον πιο βίαιο τρόπο.

Με ανάλογο τρόπο αντιμετωπίστηκε και το ευαίσθητο ζήτημα της εκπαίδευσης των μουσουλμάνων Τσάμηδων. Δεν ιδρύθηκαν ποτέ αρκετά σχολεία ούτε διορίστηκε ποτέ ο απαραίτητος αριθμός δασκάλων. Η διαχείριση του ζητήματος είχε χαρακτήρα αποσπασματικό και ευκαιριακό. Η όποια αύξηση στον αριθμό των νηπιαγωγείων, των

σχολείων και των μαθητών που προσέρχονταν σε αυτά φαίνεται να αποτελεί ποσοτικό δεδομένο χωρίς ανάλογο ποιοτικό αντίκρισμα.

Η μελέτη των εκπαιδευτικών πολιτικών που εφαρμόστηκαν απέναντι στους Σλαβόφωνους και στους Τσάμηδες καταδεικνύει σημαντικές διαφορές μεταξύ τους. Η διαφοροποίηση είναι αναμενόμενη, δεδομένου ότι οι Σλαβόφωνοι αποτέλεσαν το μήλον της έριδος για την Ελλάδα, τη Βουλγαρία και –λιγότερο– τη Σερβία, ενώ οι Τσάμηδες υπήρξαν «ανεπιθύμητοι συμπατριώτες» τόσο για τους Έλληνες όσο και για τους Αλβανούς. Η αντιμετώπιση αυτή είχε αντίκτυπο και στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής στρατηγικής.

Η εκπαίδευση των Σλαβόφωνων ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα είχε αποκτήσει εθνικό προσανατολισμό και ο ανταγωνισμός Ελλάδας και Βουλγαρίας εκδηλωνόταν τόσο σε επίπεδο εκκλησιών όσο και σε επίπεδο σχολείων. Σε αρκετές περιπτώσεις στις εκθέσεις των επιθεωρητών και στον Τύπο γίνεται λόγος για τη μεγαλοπρέπεια των σχολικών κτηρίων των άλλοτε βουλγαρικών κοινοτήτων, αλλά και για το ζήλο που επιδείκνυε η Βουλγαρία και κατά τις επόμενες δεκαετίες στον εκπαιδευτικό τομέα. Επομένως, η σύγκριση με τη γειτονική, ανταγωνιστική και διεκδικητική Βουλγαρία επέβαλλε εγρήγορση και δράση. Αντίθετα, στην περίπτωση των Τσάμηδων, στον χώρο της εκπαίδευσης δεν υπήρχε αντίπαλο δέος, ούτε ετίθετο ζήτημα σύγκρισης. Ο ανύπαρκτος, εξάλλου, εκπαιδευτικός μηχανισμός των μουσουλμάνων καθιστούσε –θεωρητικά– εύκολη την επικράτηση των ελληνικών σχολείων. Ανησυχία εκδηλώθηκε μόνο όταν η ελίτ των Τσάμηδων κινητοποιήθηκε, προκειμένου να σταλούν μαθητές από την Τσαμουριά στα σχολεία και στα οικοτροφεία της γειτονικής χώρας.

Η βασικότερη, όμως, διαφορά είναι ο απώτερος στόχος της εκπαιδευτικής πολιτικής. Στην περίπτωση των Σλαβόφωνων ο στόχος αυτός ήταν ο εξελληνισμός τους. Η στόχευση αυτή παρέμεινε σταθερή, ακόμη και όταν σημειώνονταν αλλαγές στο πολιτικό σκηνικό. Εκείνο που διαφοροποιούνταν ήταν μόνο η αυστηρότητα των μέτρων που λαμβάνονταν και η σκληρότητα με την οποία εφαρμόζονταν. Έτσι, στον χώρο της εκπαίδευσης, σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, διαπιστώνεται έντονη δραστηριότητα από όλους τους εμπλεκόμενους φορείς (κεντρική εξουσία, γενικούς διοικητές, επιθεωρητές, δασκάλους, συλλόγους) με στόχο τον γλωσσικό εξελληνισμό, τη διάδοση των εθνικών ιδεωδών, την εξαφάνιση των σλαβικών και αταίριαστων στην ελληνική ταυτότητα στοιχείων. Παρά τις όποιες δυσχέρειες και αποτυχίες, σε καμία περίπτωση δεν φαίνεται να αμφισβητείται η

δυνατότητα υλοποίησης του υψηλού στόχου της αφομοίωσης των ξενοφώνων· η «εξελληνισισ» ήταν ο επιδιωκόμενος στόχος, δύσκολος αλλά εφικτός. Αντιθέτως, δεν εκδηλώθηκε ανάλογη ζέση ή αισιοδοξία στην περίπτωση των Τσάμηδων· για την ακρίβεια, ο εξελληνισμός τους δεν φαίνεται να αποτέλεσε πραγματικό στόχο της μειονοτικής πολιτικής απέναντί τους. Η εκπαιδευτική πολιτική έμοιαζε «άνευρη» στο σχεδιασμό και στην εφαρμογή της και η προσπάθεια αφομοίωσης ενός ετερόγλωσσου μουσουλμανικού πληθυσμού φαινόταν εκ προοιμίου καταδικασμένη σε αποτυχία. Στην πραγματικότητα, δεν επιδείχθηκε ιδιαίτερος ζήλος από το ελληνικό κράτος ούτε για τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας. Οι προσπάθειες που καταβλήθηκαν στον εκπαιδευτικό τομέα είχαν ως στόχο κυρίως την άμβλυνση των –δικαιολογημένων ή υποκινούμενων– παραπόνων των Τσάμηδων καθώς και την εξουδετέρωση της αλβανικής προπαγάνδας.

Μια ακόμη διαφορά εντοπίζεται στην εκπαιδευτική πολιτική κατά την περίοδο του μεταξικού καθεστώτος. Ο εκφοβισμός και η έξαρση των αυταρχικών μεθόδων υπήρξαν κοινές πρακτικές απέναντι σε όλες τις μειονότητες. Τόσο οι Σλαβόφωνοι όσο και οι Τσάμηδες (όπως άλλωστε και οι κομμουνιστές) αντιμετωπίστηκαν ως δυνάμει εσωτερικοί εχθροί. Όμως, η μεταξική εκπαιδευτική πολιτική απέναντι στους Τσάμηδες εμφανίζεται στην πράξη ηπιότερη σε σχέση με αυτήν που εφαρμόστηκε στη Δυτική Μακεδονία. Διαφοροποιητικό στοιχείο υπήρξε η ύπαρξη ενός «αντίβαρου», της ελληνικής μειονότητας στη Βόρεια Ήπειρο, και οι λανθάνουσες αλτρωτικές βλέψεις της Ελλάδας που στηρίζονταν σε αυτήν. Ακόμη κι αν η ελληνική πλευρά επισήμως αρνούσαν τον συσχετισμό των δύο ζητημάτων, δεν μπορούσε να παραβλέψει πιθανές συνέπειες της εφαρμοζόμενης πολιτικής έναντι των Τσάμηδων στη στάση της Αλβανίας. Εξάλλου, ήταν η μόνη μειονότητα που μπορούσε να προσβλέπει όχι μόνο στη στήριξη του γειτονικού «συγγενικού» κράτους αλλά και μιας μεγάλης δύναμης, της Ιταλίας. Τα παραπάνω ερμηνεύουν τη σχετική ηπιότητα της μεταξικής πολιτικής απέναντι στους Τσάμηδες και την ενδοτικότητα απέναντι σε αιτήματα εκπαιδευτικού περιεχομένου που διατυπώθηκαν από την αλβανική πλευρά.

Ανεξαρτήτως, πάντως, των επιμέρους διαφορών, η εκπαίδευση των Σλαβόφωνων και των Τσάμηδων απέτυχε ως προς τον στόχο της αφομοίωσης και –το κυριότερο– ως προς την ενίσχυση της ενότητας και της αρμονικής συνύπαρξης όλων των πληθυσμών, μειονοτικών και μη, αν υποθεθεί ότι λανθάνει ο στόχος αυτός στις πολιτικές που εφαρμόστηκαν. Η

ευθυγράμμιση με το εθνικό ιδεώδες δεν αφέθηκε σε μια ήπια κοινωνική διαδικασία ενσωμάτωσης. Αντιθέτως, επιδιώχθηκε με την υποταγή της γλωσσοπολιτισμικής ετερότητας στις επιταγές της κεντρικής εξουσίας και της κυρίαρχης εθνοπολιτισμικής ομάδας και με την ωμή καταστολή των τοπικών εθνοτικών ταυτοτήτων.

Η μελέτη του ρόλου που κλήθηκε να διαδραματίσει το ελληνικό σχολείο στις περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας και της Τσαμουριάς ως προς την εξάλειψη της ετερότητας και την ενίσχυση της ελληνικότητας έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην εποχή μας, εποχή σαρωτικής παγκοσμιοποίησης, συνεχών πληθυσμιακών μετακινήσεων και πολυπολιτισμικών κοινωνιών. Το γεγονός, εξάλλου, ότι έναν αιώνα περίπου μετά την εξεταζόμενη περίοδο εγείρονται ζητήματα που αφορούν την ελεύθερη έκφραση της γλωσσικής ή πολιτισμικής ετερότητας καταδεικνύει ότι το θέμα παραμένει εξαιρετικά επίκαιρο και διαπλέκεται με τον –ενίοτε φοβικό– τρόπο πρόσληψης της εθνικής μας ταυτότητας. Η εθνοτική ποικιλία που χαρακτηρίζει πλέον την ελληνική κοινωνία καθιστά επιτακτική την ανάγκη να εξευρεθούν τρόποι ειρηνικής συνύπαρξης με τους «άλλους». Η δημοκρατική κοινωνία οφείλει να θεμελιώνεται στην ισότητα, στον πλουραλισμό και στην αποδοχή της ετερότητας, να κατοχυρώνει την ελευθερία της έκφρασης και να προστατεύει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Στη σφυρηλάτηση των αξιών αυτών η εκπαίδευση μπορεί να συμβάλει καίρια και αποτελεσματικά.

Βιβλιογραφία

ΠΗΓΕΣ

Αδημοσίευτες

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» & Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, διαθέσιμο στο:

<http://www.venizelosarchives.gr>.

Φάκελοι 58, 104, 107, 283, 373.

ΓΑΚ Φλώρινας, Αρχείο Δ/σης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης

Φάκελοι 29, 30, 31, 32, 33, 34, 38.

Προτάσεις του εκπαιδευτικού συνεδρίου Κοζάνης περί των ξενοφώνων σχολείων, Αρχαιακές Συλλογές ΑΠΘ, Συλλογή Τριανταφυλλίδη, arc-2005-13170.

Εγκύκλιος του Ι. Μεταξά προς τους Γενικούς Επιθεωρητές Δημοτικών Σχολείων, διαθέσιμο στο <https://digital.lib.auth.gr/record/38402/files/arc-2005-12726.pdf?version=1> [Πρόσβαση στις 10 Δεκεμβρίου 2025].

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, ΦΕΚ 188/05-09-1917, 220/14-10-1927, 134/4-4-1929, 309/24-08-1929, 537/09-11-1935, 58/25-01-1936, 460/17-10-1936, 525/ 27-10-1936, 546/ 18-12-1936, 228/15-6-1937, 258/06-07-1937, 103/20-03-1939.

Δημοσιευμένες

Συνθήκη μεταξύ των Προεχουσών Συμμάχων και Συνησπισμένων Δυνάμεων και της Ελλάδος περί προστασίας των Εθνικών κ.λπ. Μειονοτήτων, υπογραφέισα εν Σέβραις τη 28 Ιουλίου - 10 Αυγούστου, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι, 1920.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αγγελόπουλος Γιώργος, «Από τον Έλληνα ως πρόσωπο στο πρόσωπο ως Έλληνα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9 (1997), σ. 42-64.

Αλβανός Ραϋμόνδος, *Κοινωνικές συγκρούσεις και πολιτικές συμπεριφορές στην περιοχή της Καστοριάς (1922-1949)*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2005.

Ανδρεάδης Δημοσθένης Μ., *Η Ελλάδα και οι γείτονές της*, Εκδ. Οίκος Δ. & Π. Δημητράκου, Αθήνα, 1925.

Βάρδα Χριστίνα, «Όψεις της πολιτικής αφομοίωσης στη δυτική Μακεδονία στο Μεσοπόλεμο», *Τα Ιστορικά*, 10/18-19 (Ιούνιος – Δεκέμβριος 1993), σ. 151-170.

Βερέμης Θάνας, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2006.

Γκλαβίνας Γιάννης, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923). Πρακτικές της ελληνικής διοίκησης. Σχέσεις με Χριστιανούς, γηγενείς και πρόσφυγες*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2009.

Γούναρης Βασίλης, «Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας. Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870 - 1940», *Μακεδονικά*, 29, Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 209-237.

Δαμανάκης Μιχάλης, «Τα “σχολεία των ξеноφώνων” στην περίοδο του μεσοπολέμου», στο *Πρακτικά 5ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης με θέμα: «Εκπαίδευση και Κοινωνική Δικαιοσύνη»*, 3-5 Οκτωβρίου 2008, σ. 164-173.

Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, τόμος Α΄- Β΄, Κάκτος, Αθήνα, 1997.

Δελτίον του Εκπαιδευτικού Ομίλου, τ. 7, 1917-1919.

Διβάνη Λένα, *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995.

Διβάνη Λένα, «Οι επιπτώσεις του συστήματος μειονοτικής προστασίας της ΚτΕ στην Ελλάδα», στο Κων/νος Τσιτσελίκης και Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Το*

Μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα. Μία συμβολή των κοινωνικών επιστημών, ΚΕΜΟ-Κριτική, Αθήνα, 1997, σ. 171-204.

Διβάνη Λένα, *«Η ύπουλος θωπεία». Ελλάδα και ξένοι. 1821–1940*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2014.

Τα εκπαιδευτικά συνέδρια του 1930, Υπουργείον Παιδείας και Θρησκευμάτων, Αθήναι.

Ηλιάδου – Τάχου Σοφία, «Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους στις Νέες Χώρες την περίοδο 1918 - 1927: Το παράδειγμα του νομού Φλώρινας», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τχ. 2 (Άνοιξη 2003), σ. 25-54.

Ηλιάδου – Τάχου Σοφία, «Μάθε παιδί μου γράμματα: Η επιβολή της υποχρεωτικής φοίτησης στην αγροτική ενδοχώρα της Φλώρινας», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τχ.6-7 (Άνοιξη-Φθινόπωρο 2007), σ. 79-102.

Ηλιάδου – Τάχου Σοφία, *Η «εξελληνίσις» των αλλογλώσσων. Μακεδονικό Ζήτημα και Εκπαίδευση (1870-1967)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2021.

Ηρακλείδης Αλέξης, *Πολυκύμαντες σχέσεις. Έλληνες – Αλβανοί, 1821-2021*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2022.

Ιωαννίδου Αλεξάνδρα, «Το Abecedar από φιλολογική σκοπιά», στο Κων/νος Τσιτσελίκης (επιμ.), *Γλώσσες, αλφάβητα και εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια*, ΚΕΜΟ-Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 97-115.

Jelavich Barbara, *Ιστορία των Βαλκανίων ΙΙ 20^{ος} αιώνας*, Πολύτροπον, Αθήνα, 2006.

Κολιόπουλος Ιωάννης Σ., «Ο Μεταξάς και οι εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας (1936-1941)» στο *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Θάνος Βερέμης (επιμ.), Ευρασία, Αθήνα, 2009, σ. 191-213.

Κολιόπουλος Ιωάννης Σ., *Λεηλασία φρονημάτων, η κατοχή και ο εμφύλιος πόλεμος στη Δυτική Μακεδονία 1941-1949*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2015.

Κολλάρος Βασίλης Ν., *Η μειονοτική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών, Αθήνα, 2015.

Κόντης Βασίλειος, *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και ελληνοαλβανικές σχέσεις*, Τόμος III-IV, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1997.

Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες, Κοινωνικές, δημογραφικές και εθνολογικές πλευρές του Μακεδονικού ζητήματος κατά τη μεσοπολεμική περίοδο», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 10 (1998), σ. 197-224.

Κουσουρής Δημήτρης, «Εισαγωγή: Νέες προσεγγίσεις στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου (1922-1940)», στο Αβδελά Έφη, Αλβανός Ραϋμόνδος, Κουσουρής Δημήτρης και Χαραλαμπίδης Μενέλαος (επιμ.) *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2017.

Κτιστάκης Γιάννης, «Περιουσίες Τσάμηδων και Αλβανών στην Ελλάδα. Άρση του εμπόλεμου και διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου», σ. 5, διαθέσιμο στο <https://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=43> [Πρόσβαση στις 10-12-2025].

Κωστόπουλος Τάσος, «Ετερογλωσσία και αφομοιωτικοί σχεδιασμοί: η περίπτωση της ελληνικής Μακεδονίας μετά την απελευθέρωση (1912-1923)», *Τα Ιστορικά*, 19/36 (2002), σ. 75-127.

Κωστόπουλος Τάσος, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2008.

Λέκκας Παντελής, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2011.

Λιάκος Αντώνης, *Ο Ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, Πόλις, Αθήνα, 2019.

Λιθοξόου Δημήτρης, «Η πολιτική του εξελληνισμού της μακεδονικής μειονότητας στον Μεσοπόλεμο», *Ο Πολίτης*, 124 (1993), σ. 32-38.

Μαζάουερ Μαρκ, *Τα Βαλκάνια*, Πατάκης, Αθήνα, 2002.

Μαζαράκης Ιωάννης, «Η Μακεδονία τις παραμονές του αγώνα», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ': Νεώτερος Ελληνισμός από 1881 ως 1913, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σ. 220-224.

Μαντά Ελευθερία, *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου (1923–2000)*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 2004.

Μαργαρίτης Γιώργος, *Ανεπιθύμητοι Συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας. Εβραίοι, Τσάμηδες*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2005.

Μαυρογορδάτος Γ. Θ., «Οι εθνικές μειονότητες», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β'2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ. 9-35.

Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Εκπαιδευτική πολιτική και αφομοίωση των ξενόφωνων: Θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο», *Η Εκπαίδευση στην περιοχή της Πέλλας (19ος-μέσα 20ού αι.)*, Έδεσσα, 2012, σ. 1-17. Διαθέσιμο στο: <https://didepellas.gr/images/stories/documents/synedriaDDE/Mayroskoyfis.pdf>

[πρόσβαση στις 25-11-2025].

Μεταξάς Ιωάννης, *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. Β', Αθήνα 1969.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ., *Σλαβόφωνοι μετανάστες και πρόσφυγες από τη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη (1912-1930)*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1996.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος, «Μειονοτικές ευαισθησίες και εκπαιδευτικά προβλήματα: Η περίπτωση του Abecedar», στο Κων/νος Τσιτσελίκης (επιμ.), *Γλώσσες, αλφάβητα και εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια*, ΚΕΜΟ-Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 117-144.

Μιχαλόπουλος Δημήτρης, *Τσάμηδες*, Αρσενίδης, Αθήνα, 1994.

Μπαλτσιώτης Λάμπρος, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες από την είσοδό τους στο ελληνικό κράτος μέχρι την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου (1913-1940). Η ιστορία μιας κοινότητας από το millet στο έθνος*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2009.

Παυλίδου Ευθυμία, *Εκπαίδευση και εθνογλωσσική ενσωμάτωση των ξενόφωνων πληθυσμών στην Ελλάδα την περίοδο 1912-1940*, Διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2017.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1992.

Σκουλίδας Ηλίας, «Οι σχέσεις Ελλάδος–Αλβανίας», στο Ν. Μέρτζος, Σ. Σφέτας, Ι. Ζούκας, Μ. Καραγιάννης, Σ. Δορδανάς, Η. Σκουλίδας (συλλογικό), *Βαλκάνια 1912-2011. Εκατό Χρόνια Θύελλες και Χίμαιρες*, Θεσσαλονίκη, 2012, σ. 203-223.

Σπέντζος Γιώργος, «Η αναθεωρητική πολιτική του Πάγκαλου και τα σχέδια πολέμου με την Τουρκία (1925-1926)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 19 (2019-2020), σ. 193-214.

Σταυριανός Α. Σ., *Τα Βαλκάνια Από το 1453 και μετά*, τόμ. Ι-ΙΙ, Βάνιας, 2006.

Σφέτας Σπυρίδων, *Εισαγωγή στην Βαλκανική Ιστορία. Τόμος Β΄. Από τον Μεσοπόλεμο στη λήξη*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2011.

Τούντα – Φεργάδη Αρετή, *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες (Πρωτόκολλο Πολίτη – Καλφός 1924-1925)*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1986, στην πρώτη έκδοση της διδακτορικής της διατριβής στο Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης – Εθνικό Αρχείο Διαθέσιμο στο <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/3617> [πρόσβαση στις 22-11-2025].

Τριανταφυλλίδης Μανόλης, *Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας*, Αθήνα, 1916.

Τσιούμης Κωνσταντίνος, «Η θεσμοθέτηση επιθεώρησης “εθνικών, θρησκευτικών ή γλωσσικών μειοψηφιών” από τον Ελ. Βενιζέλο και η μουσουλμανική μειονότητα», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 9 (1997), σ. 185–198.

Τσιούμης Κωνσταντίνος, «Προβλήματα εκπαίδευσης μειονοτήτων κατά τον Μεσοπόλεμο: Η περίπτωση των μουσουλμάνων Τσάμηδων της Θεσπρωτίας», *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Πρακτικά ΚΑ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (26–28 Μαΐου 2000)*, Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 397-409.

Τσιούμης Κωνσταντίνος, «Ξενόφωνοι Πληθυσμοί και Μειονότητες στο Ελληνικό Νηπιαγωγείο. Προσχολική Εκπαίδευση και Εθνική Πολιτική κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου», *ΚΒ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη, 2002, σ. 531-553.

Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος, «Το ελληνικό κράτος σε αναζήτηση εθνικής επικράτειας. Έθνος, λαός, έδαφος: 1830-1947», στο *Εργαστήριο η Ελλάς Θεσμοί και καταστάσεις που δοκιμάστηκαν στην Ελλάδα από την Παλιγγενεσία έως τις ημέρες μας*, Πρακτικά του Συνεδρίου του Κύκλου Ιδεών, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2021, σ. 281-296.

Φούκας Βασίλης Α., «Η πορεία αφομοίωσης των σλαβοφώνων στη Μακεδονία: Απόψεις και προτάσεις των Επιθεωρητών Δημοτικής Εκπαίδευσης (1924-1925)», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τχ. 15-16 (2017-18), σ. 143-173.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Baltsiotis Lambros, “The Muslim Chams of Northwestern Greece The Grounds for the Expulsion of a ‘Non-Existent’ Minority Community”, *European Journal of Turkish Studies*, 12 (2011), σ. 1-31. Διαθέσιμο στο <http://journals.openedition.org/ejts/4444>; DOI: <https://doi.org/10.4000/ejts.4444> [Πρόσβαση στις 29 Ιανουαρίου 2026].

Carabott Philip, “Aspects of the hellenization of Greek Macedonia, ca 1912-ca 1959”, *Kampos: Cambridge papers in Modern Greek*, no. 13 (2005), σ. 21-61.

Hirschon Renee «“Unmixing Peoples” in the Aegean Regio» στο *Crossing the Aegean: An Appraisal of the Consequences of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, Oxford, New York, 2003, σ. 3-12.

Kofos Evangelos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, IMXA, Θεσσαλονίκη, 1964.

Kostopoulos Tasos, “Counting the ‘Other’ Official Census and Classified Statistics in Greece (1830-2001)”, *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südsteuropas*, 5 (2003), σ. 55-78.

Kretsi Georgia, “The ‘Secret’ Past of the Greek-Albanian Borderlands. Cham Muslim Albanians: Perspectives on a Conflict over Historical Accountability and Current Rights”, *Ethnologia Balkanica* 6 (2002), σ. 171-195.

Ladas Stephen P., *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη 1932.

Livanios Dimitris, “The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism and Collective Identities in Greece (1453-1913)”, *The Historical Review/La Revue Historique*, 3 (2006), σ. 33-70.

Mavrogordatos George, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley, 1983.

Nestor Stelios, «Greek Macedonia and the Convention of Neuilly», *Balkan Studies*, 3 (1962), σ. 169-184.

Poulton Hugh, *The Balkans: minorities and states in conflict*, Minority Rights Group, London, 1993.

Psomiades Harry J., “The Diplomacy of Theodoros Pangalos 1925–1926”, *Balkan Studies* 13/1 (1972), σ. 1-16.

Stefanidis Ioannis D., «Reconstructing Greece as a European State: Venizelos’ Last Premiership, 1928-32», *Eleftherios Venizelos: The trials of Statesmanship*, (επιμ. Paschalis M. Kitromilides), Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006, σελ. 193-233.

Todorova Maria, "Myth-making in European Family History: The Zadruga Revisited", *East European Politics and Societies*, τόμ. 4, τχ. 1 (Δεκέμβριος 1989), σ. 30-76.

Tsitselikis Konstantinos, *Old and New Islam in Greece—From Historical Minorities to Immigrant Newcomers*, Studies in International Minority and Group Rights. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Pub., 2012.

Εφημερίδες

Έθνος (Φλώρινα), 1925.

Έλεγχος, 1927.

Ελεύθερος Λόγος (Εδεσσα), 1936.

Εμπρός (Εδεσσα), 1926, 1936.

Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος, 1936.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.